

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

О. А. Ручинська
І. П. Сергєєв

ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

Навчально-методичний посібник

Харків – 2026

Рецензенти:

В. В. Ставнюк – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

С. Д. Литовченко – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

На обкладинці: Хаммурапі перед богом Шамашем. Рельєф на стовбі зі зводом законів (Париж, Лувр).

*Затверджено до друку рішенням Науково-методичної ради
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол № 5 від 20 лютого 2026 року)*

Ручинська О. А., Сергєєв І. П.

Р 99

Історія Стародавнього Сходу : навчально-методичний посібник / О. А. Ручинська, І. П. Сергєєв. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2026. – 88 с.

Посібник містить програму лекційного курсу з історії Стародавнього Сходу та програму практичних занять. До першої частини посібника включено зміст програми курсу, екзаменаційні питання, критерії оцінювання, бібліографія, питання для самостійної роботи студентів. У другій частині посібника подані докладні методичні рекомендації за темами практичних занять. Автори посібника визначають напрями і зміст роботи студентів під час підготовки до занять, окреслюють коло письмових джерел. Матеріали посібника містять спеціальну літературу до практичних занять, теми рефератів. Додаток до програми практичних занять складається з найбільш важливих письмових джерел та коментарів до цих текстів.

Для студентів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальності 032 «Історія та археологія», а також для всіх, хто цікавиться історією країн Стародавнього Сходу.

УДК 94(31/35)(072)

© Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, 2026

© Ручинська О. А., Сергєєв І. П., 2026

Навчальне видання

Ручинська Оксана Анатоліївна
Сергєєв Іван Павлович

**ІСТОРІЯ
СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ**

Навчально-методичний посібник

Коректор *Л. В. Стешенко*
Комп'ютерне верстання *В. В. Савінкова*

Формат 60х84/16. Ум. друк. арк. 5,55. Наклад 100 пр. Зам. № 74/26.

Видавець і виготовлювач
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
61022, м. Харків, майдан Свободи, 4.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.01.2009
Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна

ЗМІСТ

I. Лекційний курс «Історія Стародавнього Сходу»	5
Пояснювальна записка	5
Навчальна програма дисципліни «Історія Стародавнього Сходу»	6
Завдання для самостійної роботи	12
Методи навчання та контролю	13
Критерії оцінювання	14
Література до лекційного курсу	15
Питання для підсумкового контролю	19
 II. Практичні заняття: «Економіка та соціально-політичні відносини у Стародавній Вавилонії у III – першій половині II тис. до н.е.»	23
Пояснювальна записка	23
Тематичний план практичних занять	25
Тема I. Джерела з історії Стародавньої Вавилонії	25
Тема II. Економіка Старовавилонського царства у III – першій половині II тис. до н.е.	26
Тема III. Структура суспільства Вавилонії у III – першій половині II тис. до н.е.	28
Тема IV. Судочинство й карне право в Старовавилонському царстві за часів Хаммурапі	29
Теми рефератів	30
Список джерел та літератури до практичних занять	30
 Додаток (джерела подані в перекладі українською мовою)	32
№ 1. Геродот. Історія в дев'яти книгах	32
№ 2. Страбон. Географія в 17 книгах	34
№ 3. Літо та зима, або Енліль обирає бога – покровителя землеробів .	34
№ 4. Календар землероба	35
№ 5. Договір про купівлю-продаж ділянки поля	37
№ 6. Договір про купівлю-продаж саду та цілини	37
№ 7. Договір про купівлю-продаж ділянки землі під забудову	37
№ 8. Договір про обмін ділянки саду та цілини	37
№ 9. Договір про найм будинку	38
№ 10. Договір про оренду землі	38
№ 11. Договір про найм робітника	38

№ 12. Договір про найм рабівника для випасу баранів.....	38
№ 13. Договір про продаж матір'ю свого сина.....	39
№ 14. Договір про купівлю-продаж раба	39
№ 15. Договір про дарування раба.....	39
№ 16. Договір про віддачу раба в найм	39
№ 17. Листи Кібрідагана, правителя округи Терки, Зістріліму, царю Марі	40
№ 18. Лист Кібрідагана старійшинам поселень	41
№ 19. Лист Бахділіма Зістріліму	41
№ 20. Листи з архіву царя Хаммурапі	41
№ 21. Так звані «Шумерські сімейні закони».....	42
№ 22. Закони з Ешнунни.....	43
№ 23. Закони Ліпіт-Іштара, царя Ісіна.....	45
№ 24. Закони Хаммурапі, царя Вавилону.....	47
Таблиця старовавилонських мір і ваги	88

І. ЛЕКЦІЙНИЙ КУРС «ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ»

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Історія Стародавнього Сходу являє собою першу частину курсу історії стародавнього світу, який вивчається студентами історичного факультету на І курсі. Її предметом є історія найдавніших цивілізацій на нашій планеті.

Навчально-методичний посібник дозволить студенту зорієнтуватися у структурі навчального курсу, з'ясувати значення окремих видів робіт (практичних занять, контрольної роботи, іспиту) для отримання високої підсумкової оцінки, звернути увагу на головні питання, які він повинен буде готувати до іспиту та вивчати на практичних заняттях. Список джерел та літератури допоможе студенту знайти матеріал з тих питань, які не будуть висвітлені у лекціях.

Структура навчальної програми з дисципліни «Історія Стародавнього Сходу» зумовлена значенням окремих тем у курсі. Найважливішими з них є теми щодо розвитку цивілізацій в долинах таких великих річок, як Ніл, Тигр та Євфрат, Інд та Ганг, Янцзи та Хуанхе.

Питання історії держав Стародавнього Сходу висвітлюються в лекційному курсі з використанням позитивних доробок як формаційного, так і цивілізаційного підходів, що дозволяє враховувати не тільки соціально-економічні, але й історико-культурні процеси в їхньому розвитку.

Вибір теми практичних занять («Економіка та соціально-політичні відносини у Стародавній Вавилонії у III – першій половині II тис. до н.е.») обумовлений науковою значущістю проблеми, наявністю великої кількості історичних джерел та досить глибоким висвітленням цього питання у дослідженнях сучасних фахівців з історії Стародавнього Сходу.

НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА ДИСЦИПЛІНИ «ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ»

Програма навчальної дисципліни «Історія Стародавнього Сходу» складена відповідно до освітньо-професійної програми підготовки бакалавр спеціальності 032 «Історія та археологія».

Предмет вивчення навчальної дисципліни: політичний, суспільний, економічний та культурний розвиток держав Стародавнього Сходу.

Програма навчальної дисципліни складається з таких розділів:

1. Історія Близького, Середнього Сходу та Північної Африки в стародавній період;
2. Індія та Китай в період історії Стародавнього Сходу.

1. Опис навчальної дисципліни

1.1. Метою викладання навчальної дисципліни є опанування студентами змісту та основних закономірностей соціально-економічного, політичного та культурного розвитку давньосхідної цивілізації.

1.2. Основні завдання вивчення дисципліни:

До основних завдань вивчення навчальної дисципліни «Історія Стародавнього Сходу» належить формування у студентів загального уявлення про історію давньосхідних суспільств, їхнє місце у всесвітньо-історичному процесі, виявлення специфіки впливу географічного середовища на процес державотворення на Стародавньому Сході, а також сутності й особливостей формування суспільства та держави на Стародавньому Сході. Навчальна дисципліна передбачає ознайомлення студентів з досягненнями давньосхідної культури в усіх її проявах, а також з питаннями, пов'язаними з вивченням повсякденного життя населення. Під час опановування «Історії Стародавнього Сходу» студенти повинні дійти певних аргументованих висновків щодо основних шляхів розвитку давньосхідної цивілізації, визначити її місце у всесвітньо-історичному процесі та внесок до скарбниці світової цивілізації.

Таким чином, забезпечується набуття студентами наступних компетентностей:

ЗК 2. Здатність усвідомлювати всесвітню історію на основі вивчення закономірностей розвитку давньосхідної цивілізації, зберігати й примножувати моральні, культурні та наукові цінності й досягнення суспільства.

ЗК 3. Здатність до аналітичного мислення на основі вивчення історичної традиції держав Стародавнього Сходу.

ЗК 7. Здатність здійснювати пошук, обробку та аналіз історичних джерел з давньосхідної історії із застосуванням сучасних інформаційних і комунікаційних технологій.

ЗК 10. Шанування та повага до різноманіття і мультикультурності через вивчення давньосхідних культурних традицій.

ЗК 11. Уміння співпрацювати в міжнародному освітньому середовищі, враховуючи знання історичних процесів, культурних взаємодій та спадщини цивілізацій Давнього Сходу.

ФК 2. Здатність критично оцінювати різні історіографічні підходи до дослідження історії Давнього Сходу залежно від епохи та наукового контексту.

ФК 3. Розуміння суспільної ролі історика та усвідомлення ризиків маніпулювання історією.

ФК 7. Уміння застосовувати відповідні методи аналізу історичних та археологічних джерел, а також сучасні інформаційні технології для обробки даних з історії Стародавнього Сходу.

ФК 8. Застосування знань та навичок історика у процесі збереження культурної спадщини давньосхідної цивілізації.

ФК 10. Уміння аналізувати, давати оцінку та певний прогноз політичним, соціально-економічним та культурним процесам сучасного світу на основі знань давньосхідної історії.

ФК 12. Оволодіння методами викладання історії, зокрема історії Стародавнього Сходу, в загальноосвітніх навчальних закладах різних типів, що дозволяє інтегрувати знання про давні цивілізації в контекст світової історії, підкреслюючи їх вплив на розвиток культури, економіки та політики на глобальному рівні.

ФК 14. Здатність здійснювати археологічну діяльність у контексті дослідження історії Стародавнього Сходу, включаючи вивчення матеріальних залишків, артефактів та культурних пам'яток цього регіону для реконструкції його історичного розвитку.

1.3. Кількість кредитів – 4 кредити.

1.4. Загальна кількість годин – 120 годин.

Характеристика навчальної дисципліни
Нормативна
Денна форма навчання
Рік підготовки
1-й
Семестр
1-й

Лекції
32 год.
Практичні заняття
32 год.
Самостійна робота
56 год.

Згідно з вимогами освітньо-професійної програми студенти повинні демонструвати наступні *результати навчання*:

ПРН 1. Аналізуючи теоретичні та методологічні проблеми сучасної історичної науки, знати як критично оцінювати стан досліджень історії Древнього Сходу, зокрема вивчення цивілізацій цього регіону. Це включає аналіз новітніх підходів до реконструкції історичних процесів у Месопотамії, Єгипті, Індії та на Близькому Сході, а також оцінку результатів археологічних і текстологічних досліджень.

ПРН 2. Розуміння контексту та причин історичних подій на Стародавньому Сході дозволяє використовувати ці знання для аналізу глобальних процесів у професійній діяльності історика.

ПРН 3. Знати ключові факти історії людства, зокрема щодо цивілізацій Стародавнього Сходу, а також мати глибші знання про конкретні історичні періоди чи проблеми цього регіону.

ПРН 4. Мати уявлення про основні підходи до вивчення світової історії, зокрема давньосхідної історії, а також про принципи та методи історичного пізнання і основні типи історичних джерел, пов'язаних з цим регіоном.

ПРН 5. Вміти працювати з різноманітними історичними джерелами, такими як нарративні, археологічні, епіграфічні та іконографічні матеріали, що стосуються історії Стародавнього Сходу.

ПРН 6. Оволодіти вмінням виявляти взаємозв'язки між процесами у давньосхідній історії та сучасними подіями в контексті світової історії.

ПРН 10. Використовувати сучасні методики для популяризації давньосхідної історії та археології, а також у здійсненні різних форм педагогічної діяльності.

ПРН 11. Вміло використовувати понятійно-категоріальний апарат історичної науки стосовно історії Стародавнього Сходу, професійно використовувати наукову термінологію для аналізу цивілізацій та культурних, політичних і економічних процесів цього регіону.

ПРН 15. Розуміти загальні та особливі риси історичного розвитку держав Стародавнього Сходу, а також фактори, що визначають різно-

маніття культур і національних спільнот, пов'язаних з носіями різних історичних та культурних цінностей цього регіону.

ПРН 17. Мати здатність збирати та поширювати найкращий досвід сучасних орієнтологів, а також інтегрувати досягнення інших наук для вирішення актуальних питань історії та археології в контексті дослідження давньосхідної цивілізації.

2. Тематичний план навчальної дисципліни

Розділ 1. Історія Близького, Середнього Сходу та Північної Африки в стародавній період

Тема 1. Вступ до історії стародавнього сходу.

Предмет, географічні та хронологічні межі історії Стародавнього Сходу. Вплив географічного середовища на процес державотворення на Стародавньому Сході. Характер та особливості давньосхідного суспільства та держави. Джерела з історії Стародавнього Сходу: твори античних авторів та Біблія, пам'ятки давньосхідного письма, пам'ятки матеріальної культури. Вивчення проблем історії Стародавнього Сходу зарубіжними та вітчизняними істориками. Формацийний та цивілізаційний підходи до розгляду історії Стародавнього Сходу. Основні теорії та концепції сучасного сходознавства.

Тема 2. Стародавня Месопотамія.

Джерела з історії Месопотамії в давнину. Дешифровка месопотамського клинопису. Історія археологічних досліджень на території Межиріччя.

Природні умови та населення Месопотамії в давнину. «Номові» держави Шумеру та Аккаду в ранньодинастичний період. Реформи Урунімгіни в Лагаші.

Об'єднання Шумеру та Аккаду Саргоном Давнім, держава Саргонідів. Месопотамія під владою кутіїв. Соціально-економічний та політичний лад держави III династії Уру.

Піднесення Вавилону та утворення Старовавилонського царства. Економіка та соціально-політичний лад Вавилонії за Хаммурапі. Занепад Старовавилонського царства та завоювання Вавилонії касситами. Південна Месопотамія в XVI–XII ст. до н. е.

Ассирія у XX–XVI ст. до н. е. Держава Мітанні в XVI–XIII ст. до н. е. Розвиток Ассирії в XVI–XI ст. до н. е. Зовнішня політика Ассирії в X – першій половині VIII ст. до н. е. Реформи Тіглатпаласара III. Завоювання ассирійців в VIII–VII ст. до н. е. Загибель Ассирії.

Утворення Нововавилонського царства. Особливості економічного та соціально-політичного ладу Нововавилонського царства. Зовнішня політика Навуходоносора II. Послаблення Вавилону за Набоніда. Завоювання Вавилонії персами.

Культура Стародавньої Месопотамії. Письмо, його виникнення та розвиток. Література. Архітектура та мистецтво. Наукові знання. Релігія.

Тема 3. Стародавній Єгипет.

Джерела з історії Стародавнього Єгипту. Історія археологічних досліджень на території Єгипту. Дешифровка давньоєгипетського письма. Періодизація історії Стародавнього Єгипту. Природні умови та населення Північно-Східної Африки в давнину. Номові держави та боротьба за об'єднання Єгипту в IV тис. до н.е.

Єгипет при фараонах I та II династій. Соціально-економічний та політичний лад Єгипту Старого царства. Будівництво пірамід. Перший перехідний період.

Економічний та соціально-політичний розвиток Єгипту Середнього царства. Нашестя гіксосів та другий перехідний період.

Особливості соціально-економічного ладу Єгипту Нового царства. Завоювання фараонів XVIII династії. Релігійно-політична реформа Аменхотепа IV та її наслідки. Єгипет в період правління фараонів XIX та XX династій. Війни з хетами, «народами моря». Занепад Єгипетської держави.

Єгипет в I тис. до н.е. Економіка та соціально-політичні відносини в Єгипті Пізнього царства.

Культура Стародавнього Єгипту. Виникнення та розвиток письма. Література. Архітектура та образотворче мистецтво. Наукові знання. Давньоєгипетська релігія.

Тема 4. Мала Азія та Закавказзя в давнину.

Джерела з історії хеттів. Дешифровка хетського письма. Історія археологічних досліджень на території Малої Азії та Північної Сирії.

Природні умови та населення Малої Азії в давнину. Утворення хетського царства. Політична історія хеттів. Особливості економіки та соціально-політичного ладу Хетської держави. Загибель держави хеттів. Культура хеттів.

Джерела з історії Урарту. Утворення держави в урартів. Зовнішня політика Урарту в IX–VIII ст. до н.е. Економіка та соціально-політичний лад Урарту. Занепад та загибель Урарту. Культура урартів.

Тема 5. Східне Середземномор'я та Аравія.

Джерела з історії народів Східного Середземномор'я та Аравії. Характерні риси природних умов Палестини, Сирії, Фінікії та Аравії. Етнодемографічні процеси в регіоні. Відносини держав і народів Східного Середземномор'я та Аравії з могутніми державами Месопотамії, Малої Азії та Єгиптом. Релігія й міфологія Фінікії, Палестини, Сирії, Аравії. Старий Завіт як старосєврейська літературно-історична пам'ятка.

Тема 6. Іран в давнину.

Джерела з Історії Ірану та Середньої Азії. Елам в IV–II тис. до н.е. Північно-Західний Іран в II тис. до н.е. Елам в I тис. до н.е. Проблема походження іранських племен. Мідійська держава.

Утворення персидської держави Ахеменідів. Завоювання персів у VI ст. до н.е. Реформи Дарія I. Війни з греками, загибель держави персів. Культура стародавніх персів. Зороастризм.

Тема 7. Середня Азія в давнину.

Джерела з історії Середньої Азії. Землеробські та скотарські племена Середньої Азії в V–III тис. до н.е. Ранні міські центри Середньої Азії. Середня Азія на межі II–I тис. до н.е. Розвиток народів Середньої Азії в першій половині I тис. до н.е. Боротьба народів Середньої Азії з персами. Культура народів Середньої Азії в давнину.

Розділ 2. Індія та Китай в період історії Стародавнього Сходу

Тема 1. Стародавня Індія.

Джерела з історії Стародавньої Індії. Природні умови та населення Індії в давнину. Цивілізація Мохенджо-Даро та Хараппи. Заселення Північної Індії аріями. Виникнення держав у долині Гангу. Система варн, проблема їх походження. Магадха в середині I тис. до н.е., утворення держави Нандів.

Греко-македонське вторгнення в Індію та його історичне значення. Утворення Імперії Маур'їв, її економіка та соціально-політичний лад. Індія в кушано-гуптський період.

Культура Стародавньої Індії. Література. Драматургія та театр. Архітектура й образотворче мистецтво. Наукові знання. Релігійні системи Стародавньої Індії: ведизм, буддизм, індуїзм.

Тема 2. Стародавній Китай.

Джерела з історії Стародавнього Китаю. Періодизація давньокитайської історії. Природні умови та давнє населення. Виникнення держави Шан-Інь, господарське життя інців. Зовнішня політика правителів держави Шан-Інь. Занепад держави Шан-Інь.

Китай у період Західного та Східного Чжоу. Боротьба між державами Китаю в період Чжаньго.

Реформи Шан Яна в царстві Цінь. Ідеологічна боротьба в Китаї у VI–III ст. до н.е., поява філософських вчень та шкіл.

Заснування імперії Хань. Внутрішня політика перших імператорів. Формування основ конфуціанської імперії. Правління У-ді та його реформи. Зовнішня політика Ханської імперії у II–I ст. до н.е. Назрівання соціально-політичної кризи імперії. Реформи Ван Мана та народні повстання в I ст. н.е.

Період Молодшої Хань. Зовнішня політика в I–III ст. н.е., відносини з кушанами та Парфянським царством. Політичні та соціальні рухи, повстання «жовтих пов'язок». Міжусобиці та кінець єдності імперії.

Культура Стародавнього Китаю. Розвиток письма, система освіти. Література, архітектура й мистецтво, досягнення старокитайської науки. Релігії Стародавнього Китаю: конфуціанство та даосизм.

Тема 3. Висновки курсу історія Стародавнього Сходу.

Спільне та особливе в розвитку цивілізацій Стародавнього Сходу. Основні етапи давньосхідної історії. Взаємовідносини східної та античної цивілізацій. Найважливіші досягнення культури народів Стародавнього Сходу. Внесок Сходу в світову історію та культуру.

3. Структура навчальної дисципліни

Назви розділів і тем	Кількість годин											
	денна форма						заочна форма					
	усього	у тому числі					усього	у тому числі				
		л	п	лаб.	інд.	с.р.		л	п	лаб.	інд.	с.р.
Розділ 1. Історія Близького, Середнього Сходу та Північної Африки в стародавній період												
Тема 1. Вступ до історії Стародавнього Сходу	2	2										
Тема 2. Стародавня Месопотамія	50	2	32			16						
Тема 3. Стародавній Єгипет	14	4				10						
Тема 4. Мала Азія та Закавказзя в давнину	4	2				2						
Тема 5. Східне Середземномор'я та Аравія	6	2				4						
Тема 6. Іран в давнину	4	2				2						
Тема 7. Середня Азія в давнину	4	2				2						
Разом за розділом 1	84	16	32			36						
Розділ 2. Індія та Китай в період історії Стародавнього Сходу												
Тема 1. Стародавня Індія	16	8				8						
Тема 2. Стародавній Китай	14	6				8						
Тема 3. Висновки курсу історія Стародавнього Сходу	6	2				4						
Разом за розділом 2	36	16				20						
Усього годин	120	32	32			56						

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

№ з/п	Види, зміст самостійної роботи	Кількість годин
1	2	3
1	Дешифровка месопотамського клинопису	2
2	Держава Мітанні в XVI–XIII ст. до н.е.	4
3	Розвиток Ассирії в XVI–XI ст. до н.е.	4
4	Зовнішня політика Ассирії в X – першій половині VIII ст. до н.е.	2
5	Особливості економічного та соціально-політичного ладу Новоавілонського царства	2
6	Культура Стародавньої Месопотамії	2

1	2	3
7	Номові держави та боротьба за об'єднання Єгипту в IV тис. до н.е.	2
8	Перший перехідний період в історії Стародавнього Єгипту	2
9	Війни Єгипту з хеттами, «народами моря».	4
10	Виникнення та розвиток письма в Стародавньому Єгипті	2
11	Особливості економіки та соціально-політичного ладу Хеттської держави.	2
12	Сирія та Фінікія у II–I тис. до н.е.	4
13	Мідійська держава	2
14	Зороастризм	2
15	Середня Азія на межі II–I тис. до н.е.	2
16	Індія в кушано-гуптський період.	6
17	Релігійні системи Стародавньої Індії	4
18	Зовнішня політика Стародавнього Китаю в I–III ст. н.е	4
19	Політичні та соціальні рухи в Стародавньому Китаї, повстання «жовтих пов'язок»	2
20	Внесок Сходу в світову історію та культуру	2
	Разом	56

МЕТОДИ НАВЧАННЯ ТА КОНТРОЛЮ

Методи навчання

Проблемний, наочний, словесний. Лекції та практичні заняття із застосуванням мультимедійних технологій та інших форм наочності. Робота в Інтернеті. Самостійна робота. Комплексне залучення до навчального процесу історико-порівняльного, історико-генетичного, структурно-функціонального, типологічного та інших методів і принципів інтерпретації змісту курсу.

Методи контролю

Поточний контроль (співбесіда, опитування), практичні заняття, контрольна робота.

Підсумковий контроль – екзамен у 1 семестрі.

Схема нарахування балів

Поточний контроль, самостійна робота, індивідуальні завдання				Екзамен	Сума
Практичні заняття	Контрольна робота, передбачена навчальним планом	Індивідуальне завдання	Разом		
20	40	-	60	40	100

Поточний семестровий контроль (60 балів) складається з практичних занять (20 балів), що проводяться весь семестр, контрольної роботи (40 балів) – чотири питання по 10 балів.

Екзаменаційна робота (40 балів) складається з трьох питань – одне питання 20 балів, два питання по 10 балів кожне.

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ

Критерії оцінювання навчальних досягнень

90–100 балів передбачає глибоке і впевнене засвоєння навчальної програми з історії Стародавнього Сходу, знання основних історичних джерел та спеціальної літератури, відповідної термінології, вміння аналізувати історичний матеріал, порівнювати, оцінювати та пояснювати факти давньосхідної історії на основі інформації з різних історичних джерел.

70–89 балів виставляється за впевнене засвоєння курсу, знання хронології важливих подій та етапів розвитку давньосхідної історії, здатність логічно будувати відповіді, формулювати аргументовані висновки та аналізувати історичний матеріал цього регіону. Оцінка також враховує ситуації, коли студент припустився незначних помилок або зробив неповні висновки, проте продемонстрував загальне розуміння основних аспектів історії Древнього Сходу.

50–69 балів надається за неповне розкриття теоретичних аспектів історії Стародавнього Сходу та недостатнє застосування цих знань для вирішення практичних завдань. Студент не демонструє логічного мислення, і завдання виконано не в повному обсязі, проте в його відповідях відображено розуміння основних положень матеріалу, що стосується цивілізацій Древнього Сходу.

1–49 балів виставляється, якщо студент не засвоїв матеріал курсу історії Стародавнього Сходу і не продемонстрував розуміння основних подій, фактів та процесів, що стосуються розвитку держав Месопотамії, Єгипту, Індії, Китаю та інших країн цього регіону.

Критерії оцінювання контрольної роботи

40 балів – надано вичерпну відповідь на питання;

30–39 – надано в основному вірну відповідь на питання;

10–29 – надано частково вірну відповідь на питання;

0–9 – відсутня відповідь на питання

Шкала оцінювання

Сума балів за всі види навчальної діяльності протягом семестру	Оцінка
	для чотирирівневої шкали оцінювання
90–100	відмінно
70–89	добре
50–69	задовільно
1–49	незадовільно

ЛІТЕРАТУРА ДО ЛЕКЦІЙНОГО КУРСУ

Базова:

Крижанівський О. П. Історія Стародавнього Сходу. Київ, 2000.

Гроссман Ю. М., Лісовий І. А. Історія Стародавнього Світу. Практикум. Львів, 1985.

Тарасенко М. О. Історія Стародавнього Сходу : навчально-методичний комплекс для студентів першого курсу Інституту славістики та міжнародних відносин (спеціальність «Історія») Київського славістичного університету. Київ, 2005.

Хрестоматія з історії стародавнього світу / за ред. О. П. Крижанівського, З. І. Мухіної, М. Д. Мелашенко. Київ, 1974.

Хрестоматія з історії стародавнього світу / за ред. В. В. Струве. Т. 1: Стародавній Схід. Київ, 1953.

Шама О. І. Хрестоматія з історії Стародавнього Сходу : посібник для студентів історичного факультету. Тернопіль, 2015.

Допоміжна:

Авдієв В. І. Історія Стародавнього Сходу. Київ, 1949, 1954.

Біблія. Книги Священного Писання Старого і Нового Заповіту в українському перекладі з паралельними місцями і додатками. Київ, 2004 (та інші видання).

Введенський А. А., Дядиченко В. А., Стрельський В. І. Допоміжні історичні дисципліни. Київ, 1963.

Гавриленко О. А., Сироїд Т. Л. Історія міжнародного права. Стародавня доба : навчальний посібник. Харків, 2021.

Геродот. Історія: в 9-ти книгах / пер. і прим. А. О. Білецького. Київ, 1993.

Гільгамеш / пер. С. Кінзерявий-Пастухів // Вісник Академії наук України. 1992. № 1. С. 29–78; № 12. С. 51–62.

Гуцуляк О. Б. Пошуки Заповітного Царства: Міф – Текст – Реальність. Івано-Франківськ, 2007.

Епос про Гільгамеша / пер. М. Москаленка // Всесвіт. К., 1976. № 7. С. 130–176.

Замаровський В. Їх величності піраміди / пер. зі словац. Київ, 1988.

Замаровський В. Сім чудес світу / пер. з словацк. Київ, Дніпро, 1972.

Заплетнюк О. Релігійна реформа фараона Аменхотепа IV як наслідок зміцнення позицій Фіванського жрецтва культу Амона // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Вип. 1. Ч. 2. Тернопіль, 2017. С. 80

Зелінський А. Л. Александрійські фараони та їхні піддані. Зміцнення влади перших Птолемеїв. Київ, 2010.

Зейдлер Г.-Л. Політична думка Стародавнього світу. Правові доктрини імперіалізму / пер. з польск. Львів, 1959.

Кошовий С. А. Життєпис Шан Цзюня у книзі Сима Цяня «Ши цзі, історичні записки» // Етнічна історія народів Європи. К., 2012. Вип. 37. С. 109–121

Культура Стародавнього Єгипту // Історія світової культури : навч. посібник / О. А. Гаврюшенко, В. М. Шейко, О. В. Кравченко; наук. ред. В. М. Шейко. Київ, 2006.

Луговий О. М. Історія Стародавнього Сходу : навч.-метод. посіб. Частина I. Одеса : Одес. нац. ун-т імені І. І. Мечникова, 2021.

Левченко Л. Дипломатичні архіви Давнього Світу // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. Число 28. Дипломатичні архіви: поняття, інституційна історія, інформаційний потенціал. Київ, 2017. С. 184–205.

Масперо Ж. Старинна історія східних народів. Том 1 / перекл. з франц. О. Пашук. Львів, 1905.

На ріках вавілонських: З найдавнішої літератури Шумеру, Вавілону, Палестини / упоряд. М. Н. Москаленко; авт. передм. І. М. Дьяконов. Київ, 1991.

Романова О. О. Історичні факти та релігійні аспекти в «автобіографіях» єгипетських вельмож // V Сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції (м. Київ, 10–12 жовтня 2001 р.). К., 2001. С. 70–71.

Романова О. О. Культ фараона у стародавньому Єгипті // УІЖ. К., 2000. № 4. С. 58–65.

Романова О. О. Щодо деяких методологічних аспектів дослідження давньоєгипетських «автобіографій» // VI Сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції. (м. Київ. 30–31 жовтня 2002 р.). К., 2002. С. 23–25.

Романова О. О. Взаємозв'язок жрецьких посад з професійною діяльністю в Єгипті Давнього царства // Східний світ. К., 2000. № 1–2'97. С. 98–105.

Романова О. О. Добродісна людина в Стародавньому Єгипті за автобіографічними текстами від Давнього до Середнього Царства. Київ, 2011.

Романова О. О. Стела давньоєгипетського митця Іртісена (Louvre С 14) // *Libra* : збірка наукових праць кафедри історії стародавнього світу та середніх віків ОНУ імені І. І. Мечникова / за ред. І. В. Немченко. Одеса, 2014. С. 5–19.

Романова О. О. Написи з гробниці Мечена в контексті єгипетських (авто)-біографічних творів та соціальної історії початку IV династії // Український історичний збірник, Вип. 17, 2014. С. 6–33.

Тарасенко М. О. 17-а глава давньоєгипетської Книги Мертвих // Східний Світ. К., 2002. № 2, 2001. С. 29–65.

Тарасенко М. О. У пошуках старожитностей з дару хедива. Давньо-єгипетські пам'ятники XXI династії в музеях України. Київ, 2019.

Тарасенко М. О. Ушебті Панефернефера з колекції Полтавського краєзнавчого музею // Археологія. 2020. № 3. С. 24–39.

Тищик Б. Й. Історія держави і права країн Стародавнього Сходу. Львів, 2001.

Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ, 1998. Т. 1.

Яблонський В. В. Дипломатичні відносини Стародавнього Єгипту за правління Тутмоса III з країнами Східного Середземномор'я та Близького Сходу // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Серія: Історична. Вип. 13. Кам'янець-Подільський, 2017. С. 84–90.

Ancient Egyptian Literature / ed. M. Lichtheim. Oakland: The University of California Press, 1973–1980. Vol. 1–3.

Chronicle of Nabonidus // Glassner J.-J. Mesopotamian chronicles. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2004. P. 232–239.

Cooper J. S., Schwartz G. M. The study of the ancient Near East in the twenty-first century. Pennsylvania State University Press, 1996.

Crawford H. Sumer and the Sumerians. Cambridge, U.K.; New York, 2004.

de Christian J. L'Egypte Des Grands Pharaons. L'Histoire Et La Legende. Paris, 1981.

Frahm E. Assyria: The Rise and Fall of the World's First Empire. London: Bloomsbury, 2023.

Kertai D. The Queens of the Neo-Assyrian Empire // Altorientalische Forschungen. 2013. 40 (1). P.108–124.

Klengel-Brandt E. Reise in das alte Babylon. Leipzig, 1982.

Kramer S. N. Ur-Nammu Law Code // Orientalia. Nova series, vol. 23, No. 1. 1954. P. 40–51.

Liverani M. The Ancient Near East: History, Society and Economy. Oxford: Routledge, 2014.

Oppenheim A. L. Ancient Mesopotamia: Portrait of a Dead Civilization. Chicago, 1977.

Piotrovski B. Ourartou / Trad. A. Metzger. Genève, Nagel, 1969.

Potts D. T. Elamites and Kassites in the Persian Gulf // Journal of Near Eastern Studies. 2006. Vol. 65, №. 2, P. 111–119.

Potts D. T. The Archaeology of Elam: Formation and Transformation of an Ancient Iranian State. Cambridge: University Press, 2016.

Snell D. Religions of the Ancient Near East. Cambridge: University Press, 2010.

The Admonitions of Ipuwer addressed to King Merikare // Ancient Egyptian Literature / M. Lichtheim. Vol. 1. The University of California Press, 1973. P. 149–163.

The Cambridge History of Ancient China from the Origins of Civilization to 221 BC. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

The Cambridge history of Egypt. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

The Oxford History of the Ancient Near East. Vol. I: From the Beginnings to Old Kingdom Egypt and the Dynasty of Akkad / ed. K. Radner, N. Moeller, D. T. Potts. Oxford, 2020.

The Oxford History of the Ancient Near East. Vol. II: From the End of the Third Millennium BC to the Fall of Babylon / ed. K. Radner, N. Moeller, D. T. Potts. Oxford, 2022.

The Oxford History of the Ancient Near East. Vol. IV: The Age of Assyria / ed. K. Radner, N. Moeller, D. T. Potts. Oxford, 2023.

Troche J. Death, Power, and Apotheosis in Ancient Egypt. The Old and Middle Kingdoms Ithaca: Cornell University Press, 2021.

Van De Mieroop M. A History of the Ancient Near East ca. 3000-323 BC. Maldon, Oxford, Carlton, 2016.

Weinfeld M. The Promise of the Land: The Inheritance of the Land of Canaan by the Israelites. Berkeley, 1993.

Woolley C. L. Excavations at Tell el-Amarna // the Journal of Egyptian Archaeology, vol. 8, No ½ (Apr., 1922), Pl. XVI.

Zimansky P. Urartian material culture as state assemblage // Bulletin of the American Association of Oriental Research. 1995. № 299/300. P. 103–115.

Інформаційні ресурси в Інтернеті:

<http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/12736>

<https://dspace.onu.edu.ua/items/de2779e7-ea88-42ce-8bb7-d8ed7d203d5e>

<https://inst-hist.chnpu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/03/istoriya-starodavnogo-shodu.pdf>

<https://textbook.com.ua/istoriya/1473447857/s-40>

<http://www.perseus.tufts.edu>

<https://etcsl.orinst.ox.ac.uk/> (Електронний текстовий корпус шумерської літератури)

<https://etana.org/> (Стародавні архіви Близького Сходу)

<https://isaw.nyu.edu/> (Інститут вивчення стародавнього світу)

<https://library.columbia.edu/libraries/global/mideast/about.html>

(Близькосхідна колекція)

<https://ancientworldonline.blogspot.com/2012/04/open-access-series-ancient-near-east.html> (монографії з історії Стародавнього Сходу)

<https://archive.org/details/sumersumerians00> (Історія шумерів)

<https://www.history.com/topics/ancient-egypt/ancient-egypt> (Історія Стародавнього Єгипту)

<https://historyrise.com/ancient-indian-history-timeline-chart/> (Історія Індії)

<https://www.cambridge.org/core/books/cambridge-history-of-ancient-china/1274DEAA9CE3A6D0AC700076B70D5C22> (Кембриджська історія Стародавнього Китаю)

<https://isac.uchicago.edu/> (Інститут досліджень стародавніх культур)

ПИТАННЯ ДЛЯ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ

Вплив географічного середовища на розвиток давньосхідних суспільств.

Характер та особливості давньосхідного суспільства.

Особливості держави на Давньому Сході.

Концепції соціально-політичного ладу давньосхідних держав в сучасній історіографії.

Джерела з історії Стародавнього Сходу.

Історія археологічних досліджень на території Межиріччя.

Дешифровка месопотамського клинопису.

Природні умови Межиріччя в давнину.

Найдавніші археологічні культури Ассирії.

Найдавніші археологічні культури Вавилонії.

«Номові» держави Шумеру.

Характер влади правителів «номових» держав Шумеру.

Земельні відносини в «номових» державах Шумеру.

Реформи Урунімгіни в Лагаші.

Об'єднання Вавилонії Саргоном Давнім.

Характер влади Саргонідів.

Межиріччя під владою гутіїв.

Межиріччя в період III династії Уру.

Падіння держави III династії Уру.

Утворення Старовавилонського царства.

Економіка Старовавилонського царства.

Соціально-політичний лад Старовавилонського царства.

Межиріччя під владою касситів.

Економіка та соціально-політичний лад Ассирії в староассирійський період.

Економічний та соціально-політичний розвиток Ассирії в середньоассирійський період.

Соціально-економічний лад Ассирії в новоассирійський період.

Зовнішня політика Ассирії в X–VIII ст. до н.е.

Реформи Тиглатпаласара III.

Зовнішня політика Ассирії в VIII–VII ст. до н.е.

Утворення Нововавилонського царства.

Економіка Нововавилонського царства.

Особливості соціально-політичного ладу Нововавилонського царства.

Зовнішня політика Навуходоносора II.

Соціально-політичний розвиток Нововавилонського царства за Набоніда.

Завоювання Вавилонії персами.

Шумеро-вавилонське письмо.

Література давнього Межиріччя.

Шумеро-вавилонське мистецтво та наука.

Релігія народів Межиріччя в давнину.

Природні умови Ірану в давнину.

Іран в V–II тис. до н.е.

Маннейське царство в VIII–VII ст. до н.е.

Елам в VIII–VII ст. до н.е.

Мідія в VII–VI ст. до н.е.

Утворення ахеменідської держави та завоювання перших Ахеменідів.

Повстання завойованих народів проти персів в кінці VI ст. до н.е.

Реформи Дарія I.

Соціально-економічний та політичний лад держави Ахеменідів.

Падіння держави Ахеменідів.

Історія археологічних досліджень на території Єгипту.

Дешифровка давньоєгипетського письма.

Періодизація історії стародавнього Єгипту.

Природні умови Єгипту в давнину.

Утворення держави в долині Нілу.

Боротьба за об'єднання найдавнішого Єгипту.

Соціально-політичний лад Єгипту Раннього царства.

Економіка Єгипту в період Давнього царства.

Земельні відносини в Єгипті Давнього царства.

59. Будівництво пірамід.

Утворення Середнього царства Єгипту.

Економіка Середнього царства Єгипту.

Соціальні протиріччя в Єгипті Середнього царства.
Завоювання Єгипту гіксосами.
Вигнання гіксосів з Єгипту.
Економіка Нового царства Єгипту.
Завоювання фараонів XVIII династії.
Реформи Ехнатона.
Війни Єгипту з хеттами.
Боротьба Єгипту з лівійцями та «народами моря».
Економіка Єгипту Пізнього царства.
Іноземні завоювання Єгипту в I тис. до н.е.
Давньоєгипетське письмо.
Література давнього Єгипту.
Образотворче мистецтво давніх єгиптян.
Наукові знання давніх єгиптян.
Давньоєгипетська релігія.
Природні умови та населення Індії в давнину.
Цивілізація Мохенджо-Даро та Хараппи.
Індоарії та виникнення розвинутої цивілізації в долині Гангу.
Варни давньої Індії.
Північна Індія в VI–IV ст. до н.е.
Утворення імперії Маур'їв.
Економіка та соціально-політичний лад імперії Маур'їв.
Індія в кушано-гуптський період.
Культура стародавньої Індії.
Періодизація давньокитайської історії.
Природа та найдавніше населення Китаю.
Утворення держави Шан-Інь.
Соціально-економічний лад Китаю в період Шан-Інь.
Китай в період Чжоу.
Китай в період Чжань-го.
Утворення імперії Цінь та реформи Цінь-Шіхуана.
Період династії Хань в Китаї (II ст. до н.е. – III ст. н.е.)
Реформи Ван Мана.
Повстання «червонобрових» та «жовтих пов'язок».
Культура стародавнього Китаю.
Дешифровка хеттського письма.
Природні умови й населення Малої Азії та Північної Сирії в давнину.
Періодизація історії хеттів.
Утворення хеттської держави.
Зовнішня політика хеттів у II тис. до н.е.
Економіка та соціально-політичний лад хеттської держави.

Загибель держави хеттів.

Культура хеттів.

Утворення держави в урартів.

Економіка та соціально-політичний лад Урарту.

Зовнішня політика Урарту в IX–VIII ст. до н.е.

Занепад та загибель Урарту.

Сірія та Фінікія в давнину.

Палестина в II–I тис. до н.е.

II. ПРАКТИЧНІ ЗАНЯТТЯ «ЕКОНОМІКА ТА СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ВІДНОСИНИ У СТАРОДАВНІЙ ВАВИЛОНІЇ У III – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ II ТИС. ДО Н.Е.»

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Практичні заняття – складова частина курсу історії Стародавнього Сходу для студентів I курсу денного відділення історичного факультету. Головна мета практичних занять – навчити студентів аналізувати різноманітні за своїм характером історичні джерела (юридичні документи, твори античних авторів, епіграфічні матеріали), які висвітлюють розвиток господарства, структуру суспільства, правову основу соціальних відносин одного з найважливіших регіонів в історії Стародавнього Сходу. З’ясування цих питань дозволить усвідомити особливості економічного та суспільно-політичного розвитку давньосхідних країн в цілому.

Завдання практичних занять пов’язані з поясненням методики роботи з історичними джерелами та спеціальною літературою. Студенти повинні набути навичок роботи з джерелами різного типу, критичного аналізу джерел, визначення їх мети, політичної спрямованості, ступеню достовірності. Практичні заняття взмозі допомогти першокурсникам навчитись самостійному підбіру джерел та літератури з питань, які вивчаються. Вони прививають студентам навички грамотного оформлення як письмових робіт, так і усних доповідей з історії Стародавнього Сходу,

а також допомагають закріпити та поглибити знання з загального лекційного курсу.

Підготовку до практичного заняття рекомендується починати з ознайомлення з матеріалом теми, який представлено в підручниках для вищих навчальних закладів або в узагальнюючих виданнях. Після цього студент повинен ретельно вивчити джерела, що надаються в плані занять. Опрацювати спеціальну літературу, законспектувати основні факти, узагальнення, висновки науковців. Нарешті, узагальнити здобуту з літератури та джерел інформацію та зробити висновки.

Список літератури, що додається до занять, містить обмежене число найнеобхідніших видань. Крім зазначених робіт, студенти можуть використовувати додаткову учбову та наукову літературу, а також новітню історичну періодику. Суцільний список джерел та літератури не розбивається на окремі теми з метою приучення до самостійного підбіру необхідних найменувань.

В умовах обмеженої кількості практичних занять значно виростає значення самостійної роботи студентів. Вона дозволить поглибити їх знання, вміння та навички при роботі з історичною літературою і критичному вивченні джерел, та розширити тематику занять. З цією метою наводяться теми рефератів, що можуть бути подані у вигляді невеликої усної доповіді на практичних заняттях (10–15 хвилин) або письмової роботи.

Головними критеріями оцінювання на практичних заняттях є такі:

- 1) ступінь знання студентом джерел та вміння роботи з ними;
- 2) рівень освоєння рекомендованої наукової літератури;
- 3) здатність логічно викладати свої думки, обстоювати їх та адекватно сприймати думки своїх колег;
- 4) вміння самостійно готувати невеликі усні доповіді або письмові реферативні роботи з окремих питань.

Таким чином, практичні заняття в цілому дозволять студентам не тільки якісно підготуватися до іспиту з історії Стародавнього Сходу, але й сформувати головні навички їхньої наукової діяльності.

ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ (32 години)

Тема I	Джерела з історії Стародавньої Вавилонії	4 годин
Тема II	Економіка Старовавилонського царства у III – першій половині II тис. до н.е.	12 годин
Тема III	Структура суспільства Вавилонії у III – першій половині II тис. до н.е.	10 годин
Тема IV	Судочинство й карне право в Старовавилонському царстві за часів Хаммурапі	6 години

ТЕМА I. ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОЇ ВАВИЛОНІЇ (4 ГОД.)

Класифікація джерел. Зовнішня та внутрішня критика письмових джерел.

Закони Хаммурапі як історичне джерело.

Методичні рекомендації:

Вивчення цієї теми дозволяє ознайомитись з основним комплексом історичних джерел з історії Стародавньої Вавилонії. Перш за все, слід з'ясувати специфічність цих джерел. Необхідно навести їх класифікацію, виділяючи серед них певні типи (письмові, матеріальні), які в свою чергу також слід поділити на роди та види. Потрібно продумати питання репрезентативності джерел, навести приклади найбільш яскравих пам'яток кожного типу. При відповіді на перше питання слід уважно вивчити вступ до підручника (Крижанівський О. П. Історія Стародавнього Сходу, 2000), а також використати навчальні посібники (Введенський, Дядиченко, Стрельський, 1963). Необхідно також розкрити питання дешифрування клинописних систем Стародавньої Месопотамії. Особлива увага повинна бути надана законодавчим пам'яткам: охарактеризувати так звані «Шумерські сімейні закони» (поч. XX ст. до н.е.), пов'язані з сімейними традиціями, побутовими звичаями, майновими відношеннями (див. додаток № 21); закони царя Білалами, складені в царстві Ешнунни (сер. XX ст. до н.е.) (див. додаток № 22) та закони Ліпіт-Іштара, царя Ісіна (кін. XX ст. до н.е.) (див. додаток № 23). Серед зазначених джерел виділити одну з найповніших та цінних законодавчих пам'яток Стародавньої Вавилонії та всього Стародавнього Сходу – збірку законів вавилонського царя Хаммурапі (1792-1750 рр. до н.е.) (див. додаток № 24).

При відповіді на друге питання необхідно охарактеризувати кодекс законів Хаммурапі відповідно до вимог джерелознавчої критики. Для цього

слід звернути увагу на обставини знахідки, авторство, повноту тексту. Визначити тип, рід, вид даного джерела. Чітко уявляючи собі такі поняття, як хронологічні межі, епонімат, зробити найбільш точне датування кодексу законів. Детально ознайомитись зі змістом законів і провести його джерелознавчий аналіз. Зробити висновок про відображення в кодексі законів різних сторін вавилонської економіки та суспільно-політичних відносин. Крім того, потрібно за допомогою навчальної та спеціальної літератури з'ясувати політичну історію Старовавилонського царства та умов виникнення законів Хаммурапі (Oppenheim, 1977; Klengel-Brandt, 1982).

ТЕМА II. ЕКОНОМІКА СТАРОВАВИЛОНСЬКОГО ЦАРСТВА У III – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ II ТИС. ДО Н.Е. (12 ГОД)

1. Вплив природньо-кліматичних умов на розвиток господарства Стародавньої Вавилонії.
2. Ірригаційне землеробство, скотарство.
3. Особливості землеволодіння в Стародавній Вавилонії.
4. Ремесло.
5. Торгівля, кредит та лихварство.

Методичні рекомендації:

Слід відзначити, що робота над темою потребує перш за все уважної роботи з джерелами та їх конспектування. З цією метою на кожне питання потрібно окреслити коло статей законів Хаммурапі (див. додаток № 24) та інших джерел, пов'язаних з економічною історією Межиріччя. На наступному етапі потрібно вказати, який саме аспект питання розкриває певна стаття або джерело, після цього зафіксувати висновки, що випливають з їх аналізу. Зауважимо, що надані джерела (див. додаток) та деякі статті законів багатоаспектні і дають матеріал для відповіді на різні питання.

При вивченні даної теми студенти повинні чітко усвідомити ступінь розвитку головних галузей господарства. Але, насамперед, потрібно визначити специфіку кліматичних умов Вавилонії, за допомогою джерел (№ 1; № 2; № 3; № 24, вступ та закінчення) та спеціальної літератури порівняти їх з характером навколишнього середовища Ассирії та прилеглих земель. Виявити вплив характеру місцевості та ґрунту, наявності річок на розвиток землеробства, необхідність проведення ірригаційних робіт (№ 1; № 2; № 3; № 4; № 5; № 17; № 24, вступ, закінчення, §53–56, 259–260). Звернути увагу на те, що ірригаційна повинність в царстві Хаммурапі не була добровільною справою і спроба ухилення від неї мала кримінальну відповідальність (№ 18;

№ 19). Розкриваючи питання про розвиток сільського господарства, потрібно з'ясувати способи та техніку обробки землі, виявити головні землеробські культури, розміри врожаю, його обробку та зберігання (**№ 1; № 4; № 17; № 20; № 21**, § 7–9; **№ 24**, § 53–56). В даному питанні слід розрізняти рільництво (**№ 1; № 2; № 4; № 21**, § 1, 7, 8; **№ 24**, § 44), садівництво (**№ 1; № 2; № 3; № 6; № 8; № 16; № 22**, § 1,2; **№ 23**, § 8, 10; **№ 24**, § 59–66), городництво (*Klengel-Brandt*, 1982). Потрібно також виявити розвиток інших галузей сільського господарства, наприклад, скотарства (**№ 3; № 4; № 12; № 21**, § 1–3, 10; **№ 23**, § 34–37; **№ 24**, § 7–8, 57–58, 224–225, 242–248, 253, 256, 258, 259, 261, 263–272). Особливу увагу необхідно звернути на вивчення форм земельної власності та землеволодіння, правове регулювання проблем землеробства (**№ 24**, § 26–41, 42–51, 60–65, 71, 242–248, 253–257, 268–272) та скотарства (**№ 23**, § 34–37; **№ 24**, § 57–58, 224–225, 242–244, 245–248, 254–255, 261, 263–271) згідно із законами Хаммурапі. При відповіді на ці запитання треба зосередитись на існуванні трьох форм власності на землю: державної, общинної та приватної (**№ 10; № 20; № 21**, § 12; **№ 24**, § 53–59), виділити традицію їх формування та специфіку. Підсумовуючи друге питання, належить зробити висновок про розвиток сільського господарства в Стародавній Вавилонії.

Вивчаючи третє питання, потрібно виявити ступінь відокремлення ремесла від сільського господарства за часів Хаммурапі. Задля цього, використовуючи спеціальну літературу (*Klengel-Brandt*, 1982; *The Oxford History of the Ancient Near East*, 2022), виявити характер економіки Межиріччя. Головну увагу слід приділити таким проблемам, як види ремесел, організація та оплата ремісничої праці, визначити місце ремісника в стародавньому суспільстві (**№ 2; № 4; № 22**, § 1–5, 15; **№ 24**, § 108, 111, 188–189, 215–239, 274).

Розгляд питання про торгівлю необхідно почати з вивчення особливостей розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Потрібно виявити, що було об'єктом торгівлі, обміну та найму (**№ 5–9; № 11–14; № 16; № 21**, § 7; **№ 22**, § 1–10, 15, 39, 40, 49; **№ 24**, § 7, 71, 104, 108, 236–238, 268–271, 275–281), які взаємини існували між окремими категоріями купців (**№ 24**, § 32, 99–104, 106–107). Необхідно зосередитись на причинах вузькості внутрішнього ринку та на формалізмі торгового права (**№ 5–8; № 13–14; № 24**, § 7, 9, 10, 122, 123). Особливу увагу слід приділити розвитку лихварства (*Струве*, 1953; *Van De Mieroop*, 2016; *Liverani*, 2014), виявити предмети позичок, оформлення лихварських угод, способи погашення процентного боргу, відношення законодавства до лихваря в царстві Хаммурапі і причини обмеження лихварства (**№ 22**, § 16, 19, 21–24; **№ 23**, § 14; **№ 24**, § 48–51, 66, 88–119, 151, 152).

ТЕМА III.
СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА ВАВИЛОНІЇ
У III – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ II ТИС. ДО Н.Е.
(10 ГОД)

1. Види земельної власності та соціальний стан населення.
2. Категорії вільного населення (*авілум*, *мушкенум*), їх юридичне та економічне становище за законами Хаммурапі.

3. Соціальний стан *вардумів* за законами Хаммурапі.

Методичні рекомендації:

При вивченні соціальної структури старовавилонського суспільства необхідно виявити, які групи населення можуть бути виділені на основі кодексу законів Хаммурапі. За допомогою першоджерел у складній структурі вавилонського суспільства потрібно визначити наявність трьох соціальних станів: *авілумів*, *мушкенумів* та *вардумів*. Особливу увагу необхідно приділити тривалому існуванню у Вавилонії общини, виявити особливості її організації та ролі у суспільному житті (*The Oxford History of the Ancient Near East*, 2022). Okремо зосередитись на розвитку царсько-храмового господарства та виявити категорії населення, що належали до нього (*Oppenheim*, 1977; *Klengel-Brandt*, 1982).

Слід звернути увагу на наявність двох категорій вільного в правовому відношенні населення (**№ 17–20; № 24**, § 7–8, 14–16, 127, 138–140, 150, 175–176, 196–197, 200, 205, 207–223, 251–252), познайомитись з різними точками зору на питання їх походження. Необхідно зосередитись на головній відмінності *авілумів* (вільних общинників) від *мушкенумів* (зайнятих у царському господарстві), що полягає у відриві останніх від общини. При вивченні кодексу Хаммурапі виділити ступінь відповідальності кожної з цих категорій перед законом, захист їхніх життя та власності. Належну увагу слід звернути до проблеми соціальної мобільності в Старовавилонському царстві, виявити можливість переходу з одного соціального стану до іншого. За текстами статей законів розглянути проблему існування окремих привілейованих соціальних груп у вавилонському суспільстві. Наприклад, розкрити становище таких категорій воїнів як *редум* та *баірум* (**№ 24**, § 26–41), вивчити їхні права та обов'язки, виявити специфіку «військового землеволодіння» і особливості соціального стану (*Oppenheim*, 1977; *Liverani*, 2014; *Van De Mieroop*, 2016).

Окремо потрібно визначити стан *вардумів* у Старовавилонському суспільстві. Перш за все, виявити причини розвитку цього явища у Вавилонії. Особливу увагу приділити виявленню основних джерел поповнення цього стану за часів Хаммурапі. За допомогою першоджерел (**№ 14–16;**

№ 21, § 1, 7, 15, 22, 23, 33, 35, 40, 49, 50–51; № 23, § 12–14, 25, 26; № 24, § 17–20, 146–147, 170–171, 175–176, 205, 213–214, 217, 219a, 220, 223, 226–227, 231, 278–282) та спеціальної літератури (*Van De Mieroop*, 2016; *Liverani*, 2014) визначити положення вардумів, можливість їхньої соціальної диференціації, сфери використання їхньої праці, проаналізувати відношення держави та законодавства до цієї категорії населення у Вавилонії. На підставі конкретних статей законів виявити способи покарання вардумів за втечу і відповідальність тих, хто допомагав втікачам. Відзначити, як і чому у законодавстві Хаммурапі (№ 24, § 115–117) регламентується боргова кабала.

Вивчивши джерела, зробити висновок про соціальну структуру в Староавілонському царстві та особливості положення певних категорій населення.

ТЕМА IV.

СУДОЧИНСТВО Й КАРНЕ ПРАВО В СТАРОВАВИЛОНСЬКОМУ ЦАРСТВІ ЗА ЧАСІВ ХАММУРАПІ (6 ГОД)

Суд та судочинство за часів Хаммурапі.

Карне право та правове регулювання соціальних відносин.

Правовий стан окремих верств населення за законами Хаммурапі.

Методичні рекомендації:

Вивчення даної проблеми потрібно почати з розгляду стану судової системи у Стародавній Вавилонії. За допомогою спеціальної літератури (*Klengel-Brandt*, 1982; *The Oxford History of the Ancient Near East*, 2022) та першоджерел (№ 22, § 50; № 24, § 6, 9–16, 127, 256, закінчення) зазначити складання процесуального права в царстві Хаммурапі. Особливу увагу при підготовці до відповідей слід приділити організації судової справи, виявити пережитки звичаєвого права, окреслити коло злочинів, що каралися стратою, та виявити причини настільки важкого покарання. Слід виявити специфіку покарання для окремих верств населення згідно з законами Хаммурапі. Окреслити правовий стан різних верств населення, виявити особливості їх співвідношень з судочинством. Необхідно відрізнити специфіку правового стану двох категорій вільного населення; повноваження рабів. При вивченні цього питання слід звернути увагу на правові відносини між чоловіком та жінкою, порядок спадкування, стан жінки та дітей в законодавчій системі (№ 24, § 150–151, 170–172, 176; порів. № 21, § 1–2; № 22, § 17, 18, 25–30, 59; № 23, § 25–29). Закінчити розв'язання цих питань потрібно узагальненням про те, чиї інтереси захищало законодавство в Стародавній Вавилонії.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

Податкова система Вавилонії за законами царя Хаммурапі.

Територіальна община Вавилонії в II тис. до н.е.: традиції та специфіка.

Людина в системі соціальних відносин Старовавилонського царства.

Шлюб і сім'я в Старовавилонському царстві.

Суспільний та правовий стан жінки в Вавилонії та в Ассирії у II тис. до н.е.

Військо та воєнна справа в Месопотамії першої половини II тис. до н.е.

«Стан воїнів» Старовавилонського царства за законами Хаммурапі.

Морально-етичні уявлення стародавніх вавилонян згідно з кодексом законів Хаммурапі.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ ДО ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

Навчальна література

Крижанівський О. П. Історія Стародавнього Сходу. Київ, 2000. С. 132–160.

Гроссман Ю. М., Лісовий І. А. Історія Стародавнього Світу. Практикум. Львів, 1985.

Тарасенко М. О. Історія Стародавнього Сходу : навчально-методичний комплекс для студентів першого курсу Інституту славістики та міжнародних відносин (спеціальність «Історія») Київського славістичного університету. Київ, 2005.

Хрестоматія з історії стародавнього світу / за ред. О. П. Крижанівського, З. І. Мухіної, М. Д. Мелашенко. Київ, 1974.

Хрестоматія з історії стародавнього світу / за ред. В. В. Струве. Т. 1: Стародавній Схід. Київ, 1953.

Шама О. І. Хрестоматія з історії Стародавнього Сходу : посібник для студентів історичного факультету. Тернопіль, 2015.

Джерела

Біблія. Книги Священного Писання Старого і Нового Заповіту в українському перекладі з паралельними місцями і додатками. Київ, 2004 (та інші видання).

Геродот. Історія: в 9-ти книгах / пер. і прим. А. О. Білецького. Київ, 1993.

Гільгамеш / пер. С. Кінзерявий-Пастухів // Вісник Академії наук України. 1992. № 1. С. 29–78; № 12. С. 51–62.

Епос про Гільгамеша / пер. М. Москаленка // Всесвіт. К., 1976. № 7. С. 130–176.

На ріках вавилонських. З найдавнішої літератури Шумеру, Вавілоу, Палестини. – Київ, 1991.

Левченко Л. Дипломатичні архіви Давнього Світу // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики : збірка наукових праць. Число 28. Дипломатичні архіви: поняття, інституційна історія, інформаційний потенціал. Київ, 2017. С. 184–205.

Загальна та спеціальна література

Введенський А. А., Дядиченко В. А., Стрельський В. І. Допоміжні історичні дисципліни. Київ, 1963.

Луговий О. М. Історія Стародавнього Сходу : навч.-метод. посіб. Частина I. Одеса : Одес. нац. ун-т імені І. І. Мечникова, 2021.

Тищик Б. Й. Історія держави і права країн Стародавнього Сходу. Львів, 2001.

Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ, 1998. Т.1.

Cooper J. S., Schwartz G. M. The study of the ancient Near East in the twenty-first century. Pennsylvania State University Press, 1996. 422 p.

Crawford H. Sumer and the Sumerians. Cambridge, U.K.; New York, 2004. 266 p.

Glassner J.-J. Mesopotamian chronicles. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2004.

Klengel-Brandt E. Reise in das alte Babylon. Leipzig, 1982. 190 S.

Laws of Ur-Namma (LU) (ca. 2100 b.c.e, Ur) // Roth. M. T. Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor. 2nd ed. Atlanta, 1997. P. 13–22.

Liverani M. The Ancient Near East: History, Society and Economy. Oxford: Routledge, 2014.

Oppenheim A. L. Ancient Mesopotamia: Portrait of a Dead Civilization. Chicago, 1977. 445 p.

The Oxford History of the Ancient Near East. Vol. II: From the End of the Third Millennium BC to the Fall of Babylon / Ed. K. Radner, N. Moeller, D. T. Potts. Oxford, 2022.

Van De Mieroop M. A History of the Ancient Near East ca. 3000-323 BC. Maldon, Oxford, Carlton, 2016. 437 p.

Рекомендоване методичне забезпечення

1. Дистанційний курс «Історія Стародавнього Сходу» (автор О. А. Ручинська), розроблений на базі СДН Moodle Центру електронного навчання ХНУ імені В. Н. Каразіна.

2. Історія Стародавнього Сходу : навчально-методичний посібник / укладачі О. А. Ручинська, І. П. Сергєєв. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2008.

Інформаційні ресурси в Інтернеті:

<http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/12736>

<https://dspace.onu.edu.ua/items/de2779e7-ea88-42ce-8bb7-d8ed7d203d5e>

<https://inst-hist.chnpu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/03/istoriya-starodavnogo-shodu.pdf>

<https://textbook.com.ua/istoriya/1473447857/s-40>

<http://www.perseus.tufts.edu>

<https://etcsl.orinst.ox.ac.uk/> (Електронний текстовий корпус шумерської літератури)

<https://etana.org/> (Стародавні архіви Близького Сходу)

<https://library.columbia.edu/libraries/global/mideast/about.html>

(Близькосхідна колекція)

<https://isac.uchicago.edu/> (Інститут досліджень стародавніх культур)

ДОДАТОК

№ 1. Геродот. Історія в дев'яти книгах

В І-й книзі «Історії» грецького історика Геродота з Галікарнасу (бл. 485 – бл. 425 рр. до н.е.) містяться цікаві дані про природні умови та економіку Месопотамії. Важливо відзначити, що для опису Межиріччя Геродот використав результати власних спостережень. Джерело публікується за виданням: Геродот. Історія в дев'яти книгах / пер. з давньогр. А. О. Білецького. Київ, 1993. С. 70.

І, 193. В країні ассирійців¹ буває мало дощів, і ці невеликі дощі достатні для живлення коріння пшениці. Проте з допомогою зрошення річковою водою досягають посіви і так доспіває колосся. Але це не так відбувається, як у Єгипті, де сама ріка виходить із берегів на ниви, але вавилоняни поливають посіви ручним способом і водочерпалками². Це тому, що вся Вавилонія, як і Єгипет, перерізана каналами, а найбільший канал можна переїхати на поромі, він орієнтований на ту частину неба, де сонце сходить узимку і, починаючись від Євфрату, закінчується в іншій ріці, в Тігрі, на березі якої побудовано місто Нін³. Ця країна порівняно з усіма іншими, що їх ми знаємо, далеко перевищує їх щодо вирощування злаків. Бо усякі інші дерева не ростуть там і не вирощуються – ні смоківниці, ні виноград, ні маслини. Проте щодо вирощування злакових рослин ця країна настільки родюча, що звичайний урожай буває там двохсоткратний, але коли вирощування буває особливо успішним, то навіть і трьохсоткратний⁴. В цій країні листя пшениці і ячменю часто розростаються до ширини чотирьох пальців. Щодо бадилля проса і кунжута⁵, то воно досягає такої висоти, що ці рослини стають майже деревами, хоч і я добре це знаю, але більше не згадуватиму про це, бо я певний того, що ті, хто не відвідав Вавилонію, зовсім не повірять і тому, що я розповів про плоди. Оливкової олії вони зовсім не вживають, але роблять олію з кунжута. По всій країні в них понасаджено фінікові пальми і більшість з них плодючі, з них добувають хліб, вино і мед.

¹ Мається на увазі Межиріччя.

² Порівняйте № 24, § 260.

³ Ніневія – столиця Ассирії.

⁴ Порівняйте 2, І, 14.

⁵ Кунжут або сезам – основна культура, що давала Вавилонії рослинну олію.

№ 2. Страбон. Географія в 17 книгах

16-а книга «Географії» давньогрецького вченого Страбона з Амасії на Понті (бл. 64 р. до н. е. – бл. 24 р. н. е.) присвячена опису Месопотамії. Страбон відзначає, зокрема, своєрідність природних умов Межиріччя, яка наклала відбиток на економічний розвиток цього регіону давньосхідного світу. Уривки з 16-ої книги «Географії» Страбона публікуються за виданням: Страбон. География в 17 книгах / пер. с древнегреч. Г. А. Стратановского. Л., 1964. С. 686.

І, 5. Через брак лісових матеріалів для будівель тут застосовують дошки та балки з пальмового дерева. Навколо балок обертають кручені з очерету канати, які потім білять і розфарбовують у різні кольори, а двері покривають асфальтом. Двері роблять високими, так само як і будинки, які всі склепінчасті через нестачу лісу. Країна здебільшого позбавлена рослинності, крім фінікової пальми і чагарників.

І, 14. У цій країні росте ячменю так багато, як ніде в іншій місцевості (кажуть, ячмінь навіть дає врожай сам-триста)⁶; потреби у всьому іншому задовольняє фінікова пальма, тому що вона дає хліб, вино, оцет, мед та борошно; зерна плодів пальми ковалі вживають замість вугілля; вимочені зерна йдуть на відгодовування биків і овець. Є, кажуть, навіть перська пісня, в якій перераховано 360 способів застосування пальми. Найчастіше населення вживає сезамову олію; в решті областей ця рослина зустрічається рідко.

№ 3. Літо та зима, або Енліль обирає бога – покровителя землеробів

Пам'ятка шумерської літератури. Належить до жанру літературних диспутів. Відновлена не повністю. Являє собою один з найбільш цікавих текстів з точки зору конкретних свідочств про сільське господарство Межиріччя в III–II тис. до н. е. Зміст його, ймовірно, зводиться до наступного: бог Енліль вирішив створити різноманітні дерева та злаки, щоб на землі були процвітання та достаток. Для цього він створив двох братів – Емеша (Літо) і Ентена (Зиму) – і поклав на кожного з них певні обов'язки. В чому саме заключались ці обов'язки, видно з наведеного нижче тексту, який публікується з деякими зкороченнями за виданням: Крамер С. Н. История начинается в Шумере. М., 1965. С. 162–165.

Ентен змусив вівцю народжувати ягнят, а козу – народжувати козенят,
Корову і бика він змусив розмножуватися,
щоб вершків і молока було вдосталь,
На рівнині він радував серце дикої кози, віслюка та барана,
Птахам небесним наказав на обширній землі вити гнізда,
Рибам морським велів у заростях очерету метати ікру,
Пальмові гаї та виноградники він змусив давати вдосталь мед та вино,
Дерева, де б вони не були посаджені, він змусив плодоносити,
Сади він одягнув у зелений убір, прикрасив їх пишною рослинністю,
Він множить зерно, кинуте в борозни,

⁶ Порівняйте № 1, I, 193.

Подібно до Ашнан, доброї діви, він змушує зерно рости.
Емеш створив дерева та поля, розширив хліви та кошари,
У господарствах він множить урожай, покриває землю ...,
У будинки він приносить урожай рясний, наповнює житниці догори.
Води, які приносять життя всім країнам, доручені Ентену,
Землеробу богів, який виготовляє все ...

№ 4. Календар землероба

Документ, названий дослідниками «Календар землероба», датується початком II тис. до н. е. Текст цього документу складається з 107 рядків, вони збереглись більш ніж на десяти глиняних табличках і фрагментах, найважливішим з яких є фрагмент, знайдений англійським археологом Л. Вуллі при розкопках в Урі. «Календар землероба» містить у собі різноманітні поради, які повинні допомогти землеробу в проведенні всіх польових робіт, починаючи з затоплення поля в травні-червні та закінчуючи віянням зерна, яке дозрівало в квітні-травні наступного року. Публікується з деякими зкороченнями за виданням: Крамер С. Н. История начинается в Шумере. М., 1965. С. 82–85.

Колись давно землероб повчав свого сина. Коли ти почнеш займатися своїм полем (приступиш до його обробітку), пильно стеж за шлюзами гребель, ровів і запруд, щоб коли ти затопиш поле, рівень води не піднявся занадто високо. Коли ти спустиш з поля воду, стеж за тим, щоб земля, що просочилася водою, зберегла потрібну тобі родючість. Нехай воли з обв'язаними копитами топчуть його для тебе, і після того, як бур'яни будуть витоптані ними, і поверхня поля вирівняна, підрівняй його остаточно маленькими мотиками. ... Виконавши це, змуси працівника розбити мотикою сліди копит ... і зарівняти їх. Зарівняй вибоїни бороною, і нехай він обійде всі чотири сторони поля з мотикою.

Поки поле просихає, нехай слухняні тобі домочадці підготують інструменти для тебе, зміцни ярмо, розвішай на цвяхах свої нові бичі, і нехай ремісники поладять зіпсовані рукоятки твоїх старих бичів. Нехай бронзові ... твої інструменти будуть слухняні твоїй руці. Нехай ремінь для голови, стрекало, «відкривач рота» і бич підтримають тебе там, де потрібна покора та нагляд. ...

Коли твоє поле буде забезпечене всім необхідним, пильно стеж за роботами. Коли підпряжеш другого бика до плуга – якщо один бик підпряжений до іншого, то вони наорять більше в порівнянні зі звичайним. ... Кошти для існування дає плуг! ... Обробивши поле плугом бардиль, а потім, обробивши його плугом шукін, повтори процес. Після того, як поле поборонили і тричі розрівняли граблями і дрібно розстрошили груди землі молотком, нехай ручка твого бича допоможе тобі. Будь нетерпимий до лінощів. Стій над працівниками під час їхньої роботи і не допускай зупинки. Не відволікай тих, хто працює в полі. Раз вони повинні працю-

вати протягом десяти днів вдень і при світлі зірок, всі їхні сили повинні бути покладені на роботу в полі, і вони не повинні служити тобі.

Коли ти приступаєш до обробітку поля, нехай твій плуг підніме тобі стерню. ... Встанови відвал плуга, проклади борозни – вісім борозн проклади на одному гаруші⁷. Чим глибша борозна, тим вище виросте на ній ячмінь.

Коли ти приступаєш до оранки поля, не спускай очей з людини, яка кидатиме насіння ячменю в землю. Нехай вона кидає насіння на однакову глибину у два пальці і висіює по одному сиклю ячменю на кожен гаруш. Якщо насіння ячменю не потрапляє на належну глибину, зміни лемеш, «язик плуга».

Коли паростки проб'ються крізь поверхню землі, піднеси молитву богині Нінкілім і прожени з поля птахів. Коли паростки ячменю заповнять вузьку нижню частину борозни, полий верхнє насіння. Коли ячмінь встане так високо, як солома циновки в середині човна, полий його вдруге. Полий утретє «царський» ячмінь. Якщо политий ячмінь почервоніє, ти скажеш: «Його вразила хвороба саману». Але якщо ячмінь у хорошому стані та зерна його наливаються, полий його вчетверте, і він принесе тобі одну зайву міру зерна на кожні десять.

Коли підійде час збирання врожаю, не давай ячменю схилитися під його власним тягарем, а починай його жати на момент його повної сили. Жнець, в'язальник снопів і той, хто складає снопи, ... знімуть тобі врожай. Збирачі колосків не повинні завдавати тобі шкоди; вони не повинні роздирати снопи. ...

Готуючись приступити до молотьби ячменю, вели тим, хто зважає тобі ячмінь, приготувати тобі кошики по тридцять курру. Нехай вирівняють твоє гумно і розставлять у порядку кошики, готові до відправлення. Коли знаряддя тобі будуть підготовлені і вози розставлені по місцях, вели катати ці вози по розкладеному на гумні ячменю. Ця «молотьба» триватиме п'ять днів. Перед тим, як приступити до «відкриття» ячменю, запечи хліб арра. Приступаючи до «відкриття» ячменю, прив'яжи ремнями до молотильних санок зубці і скріпи асфальтом, ... перед тим, як впрягати биків, вели людям, які «відкриватимуть» ячмінь, підійти з кормом для биків.

Коли ти згребеш ячмінь у купу, прочитай «молитву ще не очищеного ячменю». Коли приступаєш до віяння ячменю, зверни увагу на людей, які підніматимуть ячмінь. Його мають піднімати два «підіймачі ячменю». У день, коли приступаєш до очищення ячменю, розклади ячмінь на настилі і прочитай молитву ввечері та вночі. Потім «відділи» ячмінь від м'якини як би за допомогою сильного вітру, і «звільнений» ячмінь буде прибраний для тебе.

⁷ Гаруш – смуга землі шириною 6–7 метрів.

№ 5. Договір про купівлю-продаж ділянки поля

Глиняна табличка, яка походить, ймовірно, з Ларси. Палеографічні особливості документа дозволяють датувати його початком XIX ст. до н. е. Публікується за виданням: Рифтин А. П. Старо-вавилонские юридические и административные документы в собраниях СССР. М.; Л., 1937. С. 46–47, № 14.

18 іку поля біля поля Алі-Вакара, – в якості його (продавця) повної ціни, $\frac{1}{2}$ срібла він відважив, – у Мардук-абі, свого брата, Набіум-малік, син Амурумм-бані, купив. У тому, що в майбутньому один проти одного у цій справі не повернеться, вони присягнули своїм царем. Перед ... (слідуює перелік імен п'яти свідків). Печатка одного зі свідків. Дата.

№ 6. Договір про купівлю-продаж саду та цілини

Глиняна табличка з Ларси. Датована 15-м роком правління Рим-Сіна, тобто 1808 р. до н. е. Публікується за виданням: Рифтин А. П. Старо-вавилонские юридические и административные документы в собраниях СССР. М.; Л., 1937. С. 48–49, № 15.

1 іку 40 сар саду з фінікових пальм, $\frac{1}{2}$ іку 29 сар цілини біля річки Тигра та біля землі Бальму-намхе, Укуннутум, дочки Інгур-Даму, Іллідінам, її сина, Бальму-намхе купив. $\frac{1}{3}$ міни срібла, в якості її повної ціни, він їй відважив. У тому, що в майбутньому, коли-небудь, (це мій сад) – вона не скаже, Наннаром, Шамашем і царем Рим-Сіном вона присягнулася. Перед ... (слідуює перелік імен 15 свідків). Печатка свідків. Дата.

№ 7. Договір про купівлю-продаж ділянки землі під забудову

Глиняна табличка з Ларси. Датована 38-м роком правління Рим-Сіна, тобто 1785 р. до н. е. Публікується за виданням: Рифтин А. П. Старо-вавилонские юридические и административные документы в собраниях СССР. М.; Л., 1937. С. 51–52, № 18.

1 $\frac{1}{3}$ сар ... будинку, біля будинку Сін-тукульті, біля будинку Гімільлі, у Шеп-Сіна, сина Ідін-Сіна, Сін-узлілі купив. 14 $\frac{1}{2}$ сиклів срібла, в якості його (продавця) повної ціни, він йому відважив. За позовом проти цього будинку він (продавець) йому (покупцеві) відповідає. У тому, що в майбутньому він (продавець) не висуне претензій, своїм царем він присягнув. Перед ... (слідуює перелік імен 11 свідків). Печатка одного зі свідків. Дата.

№ 8. Договір про обмін ділянки саду та цілини

Глиняна табличка з Ларси. Датована 21-м роком правління Рим-Сіна, тобто 1802 р. до н.е. Публікується за виданням: Рифтин А. П. Старо-вавилонские юридические и административные документы в собраниях СССР. М.; Л., 1937. С. 68–69, № 29.

21 сар саду, у ньому 68 фінікових пальм, 31 ½ сар цілини – сад Ентінума; у Ентінума Бальму-намхе взяв. Об'єкт міні – 35 сар саду, у ньому 68 фінікових пальм, 17 ½ сар цілини; серце Ентінума Бальму-намхе задоволене. У тому, що в майбутньому будь-коли Ентінум проти договору не повернеться, Наннаром, Уту і царем Рим-Сіном він присягнув. Перед ... (слідують перелік імен 10 свідків). Печатка свідків. Дата.

№ 9. Договір про найм будинку

Глиняна табличка з Ларси. Датована 11-м роком правління Самсу-ілуни, тобто 1739 р. до н. е. Публікується за виданням: Рифтин А. П. Старо-вавилонские юридические и административные документы в собраниях СССР. М.; Л., 1937. С. 74, № 33.

Будинок Ібі-Шамаша у Ібі-Шамаша, власника будинку, Шамаш-Ламассі на один рік найняв. Найману плату за рік 5/6 сикля срібла він відважить. Перед ... (слідують список імен трьох свідків). Печатка свідків. Дата.

№ 10. Договір про оренду землі

Глиняна табличка, ймовірно, з Ларси. Датована 27 роком правління Самсу-ілуни, тобто 1723 р. до н. е. Публікується за виданням: Рифтин А. П. Старо-вавилонские юридические и административные документы в собраниях СССР. М.; Л., 1937. С. 84–85, № 41.

1 іку 20 сар поля, поле Курді-Іштара, у Курді-Іштара, власника поля, Куданна для обробітку цілини під ячмінь та сезам на два роки орендував. Оренду плату (з другого року) з першого поля – 60 ка ячменю, з першого поля – 60 ка сезаму він відміряє. Перед ... (слідують імена 2 свідків). Печатка. Дата.

№ 11. Договір про найм робітника

Глиняна табличка з Ларси. Датована 11-м роком правління Самсу-ілуни, тобто 1739 р. до н. е. Публікується за виданням: Рифтин А. П. Старо-вавилонские юридические и административные документы в собраниях СССР. М.; Л., 1937. С. 76–77, № 36.

Апіль-Амурру, на ім'я, від нього самого на десять місяців Набі-Дамгальнунна найняв. По 60 ка зерна на місяць як утримання він дасть йому і сукню в 1 сикль срібла він одягне його. Перед ... (слідують імена 2 свідків). Печатка свідків. Дата.

№ 12. Договір про найм робітника для випасу баранів

Глиняна табличка з Ешнунни. Датується початком XIX ст. до н. е. Публікується в перекладі Н. В. Козиревої за виданням: Козырева Н. В. Нормы потребления в старовавилонской Месопотамии // ВДИ. 1972. № 2. С. 96.

У місяць абум Панікума, сина Ісі-Ідна, Ілушунацір, син Бур-Сіна, на 1 рік для випасу баранів найняв, 5 гур ячменю його наймана плата, 2 2/5

гур ячменю його їжа, 1 сикль срібла – одяг (буквально – «видача вовни»). З тих баранів, за які він відповідає, на сотню сто двадцять він віддає і за пропажу відповідає. Якщо він буде недбалим, він втрачає свою найману плату.

№ 13. Договір про продаж матір'ю свого сина

Глиняна табличка з Ларси. Датована 15-м роком правління Рим-Сіна, тобто 1808 р. до н. е. Публікується за виданням: Рифтин А. П. Старо-вавилонские юридические и административные документы в собраниях СССР. М.; Л., 1937. С. 62, № 24.

Такого собі Залілума на ім'я, сина Сін-нурі, у Сін-нурі, його матері, Бальму-намху купив. 11 сиклів срібла як його повну ціну він їй відважив. У тому, що в майбутньому вона не висуне претензій, своїм царем вона поклялася. Перед ... (слідуює перелік імен 9 свідків). Печатка свідків. Дата.

№ 14. Договір про купівлю-продаж раба

Глиняна табличка з Ларси. Датована 15-м роком правління Рим-Сіна, тобто 1808 р. до н. е. Публікується за виданням: Рифтин А. П. Старо-вавилонские юридические и административные документы в собраниях СССР. М.; Л., 1937. С. 63, № 25.

Одного раба, на ім'я Шу-Амуррім, раба, що належить Нітені, у Нітені Бальму-намху купив. 13 сиклів срібла як його повну ціну він йому відважив. Перед ... (слідуює перелік імен 10 свідків). Печатка свідків. Дата.

№ 15. Договір про дарування раба

Глиняна табличка з Ларси. Датована 32-м роком правління Хаммурапі, тобто 1761 р. до н.е. Публікується за виданням: Рифтин А. П. Старо-вавилонские юридические и административные документы в собраниях СССР. М.; Л., 1937. С. 87, № 43.

Шу-ілі-шу, син Е-ілі-манні, раба, сина Ілі-у-Шамаша, Ільтані, своїй дружині, дав. У тому, що в майбутньому будь-коли, Шу-ілі-шу «це мій раб» не скаже і не порушить договору, Наннаром, Уту і царем Хаммурапі він поклявся. Перед ... (слідуює перелік імен 6 свідків, з яких два – боги). Печатка свідків. Дата.

№ 16. Договір про віддачу раба в найм

Глиняна табличка з Дильбату. Датована 13-м роком правління Аммі-цадуки, тобто 1634 р. до н.е. Публікується за виданням: Рифтин А. П. Старо-вавилонские юридические и административные документы в собраниях СССР. М.; Л., 1937. С. 78–79, № 38.

Еріб-Ураша ... у Ідін-Ураш, його пана, Мардук-мубаліт ... для здійснення помелу на два місяці найняв. За те, що по 60 ка тонкого борошна на день він буде молоти, по 10 відер води він черпатиме, – по 2 ка їди на день – його утримання, по 3 ка фінікового вина – його пиття. Його найману плату за 2 місяці – 2 1/5 гур зерна – Ідін-Урашу, його пану, він відміряє. Якщо щось у руці його буде знайдено, то свою найману

плату він втрачає. З його найманої плати 2/3 сикля срібла він отримав. Перед ... (слідують імена двох свідків). Печатка свідків. Дата.

№ 17. Листи Кібрідагана, правителя округи Терки, Зімпріліму, царю Марі

Під час розкопок міста Марі археологами знайдено царський архів, який складався з 23 тисяч глиняних табличок з клинописними написами різноманітного змісту. Кілька табличок являють собою доповіді Кібрідагана, намісника округи Терки, царю Зімпріліму. В цих доповідях містяться цікаві дані про виконання трудової повинності вільними громадянами держави Марі, про те велике значення, яке надавалось царською адміністрацією роботам, пов'язаним з ірригацією. Уривки з листів публікуються в перекладі Р. О. Грибова за виданням: Грибов Р. А. Воинская и трудовая повинности в Мари // ВДИ. 1972. №3. С. 12 наст.

«... Щодо роботи на річці, якою я був зайнятий. Ще раніше землеробів та ірригаторів річки цієї я послав; Щодо цієї роботи вони розслідували і рішення своє вони виклали: за цей рік ця робота не може бути зроблена, це вони мені сказали, і звістку це перед моїм паном я виклав. Вдруге я написав їм. Справу вони розслідували, і так землероби та ірригатори свою заяву виклали: робота незначна, вона невелика»⁸.

«... Протягом п'яти днів у поселенні БітЯптахарна роботою на каналі ІшимЯхдунЛім я зайнятий. І ця робота, яку я роблю, не незначна. Роботи навіть багато є. Розмов через це багато, а працівників, які працюють, замало. ... Роботи багато. Територія, яку я обробляю, погана. Якщо води зникнуть, країна мого пана голодуватиме».

«...Щодо роботи на каналі Ашхахитум, про що мій пан писав мені. Робота ця незначна, завдання на роботу для багатьох людей є. І якщо пану моєму так скажуть: багато людей у Терці є, – я відповім: із 400 громадян Терки 200 осіб – переселені⁹ і лише 200 осіб у наявності. Якщо до цієї роботи я приступлю, працівників округу Марі нехай до мене зберуть; і я тут людей, що під моєю рукою, зберу і за 5 днів цю роботу закінчу».

«... Інше. Поселення Нижній БітЗархан¹⁰. Канал ІшимЯхдунЛім прорвався; громадян Терки я зібрав, Язрах Дагана на чолі їх поставив і відправив».

«... Працівників округу та громадян Терки для роботи на річці біля міста Марі я зібрав. З мешканців поселень... частина не з'явилася. ... Старійшинам нехай напишуть, і людей нехай вони зберуть».

«...Весь округ я зібрав і всі канали на полі палацу змусив поглибити».

⁸ Як видно, землероби та ірригатори, окрім виконання своїх прямих обов'язків (обробіток землі, сімба та збір урожаю, будівництво зрошувальних споруд), на вимогу влади здійснювали нагляд за станом ірригаційної мережі).

⁹ Переселені – вільні громадяни, що в порядку виконання трудової повинності примусово на певний час залучались до царського господарства і в зв'язку з його потребами були переселені зі свого рідного міста в інше місто.

¹⁰ Поселення в окрузі Терки.

№ 18. Лист Кібрідагана старійшинам поселень

Глиняна табличка з царського архіву в Марі. Датується часом правління Зіміріліма. Являє собою лист Кібрідагана, намісника округи Терки, старійшинам поселень округи, жителі яких самовільно кидають свої поселення, що веде до скорочення числа людей, які залучаються до виконання повинностей. Фрагмент листа публікується в перекладі Р. О. Грибова за виданням: Грибов Р. А. Воинская и трудовая повинности в Мари // ВДИ. 1972. № 3. С. 15.

«... Хто ти, у кого хоча б одна людина з поселення твого нагору піде, а ти його не схопиш і до мене не приженеш? Може, ти не хочеш жити? ... Кожну людину, яка так само нагору обличчя своє поверне, я буду затримувати і кидати до в'язниці».

№ 19. Лист Бахділіма Зіміріліму

Глиняна табличка з Марі. Являє собою доповідь Бахділіма, вищого палацового чиновника в місті Марі, царю Зіміріліму. З доповіді видно, що ухиляння від виконання повинностей розглядалось як серйозний державний злочин. Уривок з листа публікується в перекладі Р. О. Грибова за виданням: Грибов Р. А. Воинская и трудовая повинности в Мари // ВДИ. 1972. № 3. С. 15.

«... Один раз, два рази у поселення я писав, їх скликали (для виконання якихось робіт), а вони не зібралися, і ще через три дні вони не зібралися. Тепер, якщо мій пан побажає, злочинця у в'язниці нехай стралять, голову його відріжуть і між поселеннями ... нехай пронесуть. Після того, як народ злякається, він швидко збереться до мене».

№ 20. Листи з архіву царя Хаммурапі

Глиняні таблички з архіву царя Хаммурапі. Датуються 1763–1750 рр. до н.е. Являють собою послання Хаммурапі та його наближеного Авель-Нінурти наміснику міста Ларси Сінідіннаму. З листування видно, як активно царська адміністрація втручалась у відносини між підданими, регулювала і контролювала діяльність повинностних власників службових ділянок і орендарів царської землі, забезпечувала функціонування ірригаційної мережі. Джерела публікуються за виданням: Хрестоматия по истории древнего мира. Т. 1. Восток / под ред. В. В. Струве. М., 1950. С. 177–178, № 40(а); Древний мир в памятниках его письменности. Ч. 1. М., 1915. С. 71, № 29.

«Шамаш-хасіру¹¹ та товаришам його скажи: так каже Хаммурапі. Маніум і Авель-Ілім, воїни, написали мені про наступне, кажучи так: “У каналі Угдімша спала вода, і до орендованого нами¹² поля не доходить”. Так вони мені написали. Підіть до гирла каналу Угдімша, і якщо вода спала і до орендованого ними поля вода не доходить, влаштуйте їм у гирлі каналу Угдімша проточну воду. Якщо води, яка зараз піднімається

¹¹ Шамаш-хасір – управляючий царського земельного фонду в Ларсі.

¹² Судячи з «таблетки пожалування», воїни арендують у царя ділянку землі. Отже, частина царського земельного фонду здавалась в оренду. Причому, орендарям забезпечувались сприятливі умови для отримання врожаю, в даному випадку, вода для зрошування.

до каналу Угдімша, чимало й достатньо, щоб збільшити подачу на орендоване ними поле, то жодної зрошувальної споруди в гирлі каналу Угдімша не ставте. А крім того, Маніум та Авель-Ілім, воїни, оспорюють один у одного їхнє орендоване поле. Згідно з таблеткою, яку я їм пожалував, підтвердіть за ними орендоване поле».

«... Так каже Хаммурапі. Ти маєш скликати людей, які володіють землями вздовж берегів каналу Думанум, щоб вони вичистили Думанум. Упродовж цього місяця вони мають виконати роботу з очищення каналу Думанум».

«Шамаш-хасіру скажи: так каже Авель-Нінурта. Хай Шамаш животворить тебе.

Пірхум, син Мутум-еля, повідомив мене про наступне, кажучи так: “У домі мого батька ми виконували одну посаду в якості гінців і одну посаду в якості волопаса; а тепер поле¹³ будинку нашого батька дано повністю лише на волопаса”. Якщо посада лише одна, то вони наділені повністю. Розслідуй справу: якщо в домі батька їхнього дві посади, то розділи їм їхні долі надвоє. Він не повинен звертатися до палацу».

№ 21. Так звані «Шумерські сімейні закони»

Шумерський текст в аккадському перекладі. З підручника шумерської мови для юристів, який містив у собі словник, перелік граматичних форм, юридичних формул і окремі зразки текстів юридичного змісту. Датується, ймовірно, XX ст. до н.е. і відображає, скоріш за все, юридичну практику царства Ларси. Копія тексту, знята в VII ст. до н.е., знайдена в Ассирійському царському архіві в Ніневії. Пам'ятка публікується з деякими зкороченнями в перекладі І. М. Дьяконова за виданням: *Законы Вавилонии, Ассирии и Хеттского царства* // ВДИ. 1952. № 3. С. 212–213.

На майбутні часи, навіки.

§1. Якщо (прийомний) син скаже своєму батькові: «Ти не мій батько», то його належить виголити, накласти на нього аббутум¹⁴, а також віддати за срібло.

§2. Якщо (прийомний) син скаже своїй матері: «Ти не моя мати», то належить поголити йому скроні¹⁵ і вигнати з громади, а також вивести його з домашнього господарства¹⁶.

§7. Якщо чоловік найме раба і той помре, втече, пропаде, ухилиться або занедужає, то зерно, його найману плату, щодня по половині обумовленого, наймач повинен відміряти пану раба.

¹³ Мова йде про земельну ділянку, яка видавалась в повинносне володіння за службу або за роботу в царсько-храмовому господарстві.

¹⁴ Порівняйте № 22, § 51; № 24, §§ 226, 227.

¹⁵ І. М. Дьяконов вважає, що зрізання волосся на скронях означало повернення на раба. Але аналіз № 21, §§ 1–2 і № 24, § 127 дозволяє ставити під сумнів його твердження.

¹⁶ Тобто вигнати його не тільки з територіальної, а й з домашньої общини.

№ 22. Закони з Ешнунни

Закони з Ешнунни (середина XX ст. до н.е.) – невеликої держави на північний захід від Вавилону – були знайдені в 1945–1946 рр. під час розкопок в Іраці і дійшли до нас у вигляді двох глиняних табличок-дублікатів. Таблички являють собою вправи учнів палацових шкіл писців, які зкопіювали їх з більш давньої копії. Мова пам'ятки – старовавилонський діалект аккадської. Джерело публікується з деякими зкороченнями в перекладі І. М. Дьяконова за виданням: *Законы Вавилонии, Ассирии и Хеттского царства* // ВДИ. 1952. № 3. С. 213–219.

§ 1.

1 куру ячменю за 1 сикль срібла¹⁷,
3 ка кращої рослинної олії за 1 сикль срібла,
1 суту 2 ка кунжутної олії за 1 сикль срібла,
1 суту 5 ка свинячого сала за 1 сикль срібла,
4 суту «річкової» олії за 1 сикль срібла,
6 мін вовни за 1 сикль срібла,
2 куру солі за 1 сикль срібла,
3 міни міді за 1 сикль срібла,
2 міни очищеної міді за 1 сикль срібла.

§ 2.

1 ка кунжутної олії добірної ціна її в ячмені 3 суту.
1 ка свинячої олії відбірної ціна її в ячмені 2 суту 5 ка.
1 ка «річкової» олії добірної ціна її в ячмені 7 ка.

§ 3. Віз із волами його та загонщиками його – наймана плата за нього 1/3 сикля; наймач може використовувати його весь день¹⁸.

§ 4. Наймана плата човна – за кожну 1 курру обсягу – 2 ка, а також ... масикту 4 суту наймана плата корабельника; наймач може використовувати його весь день¹⁹.

§ 5. Якщо корабельник буде недбалий і втопить човен, він повинен відшкодувати, скільки втопив²⁰.

§ 7. 2 суту ячменю – наймана плата женця; якщо у сріблі, то його наймана плата – 12 уттуту.

§ 8. 1 суту ячменю – наймана плата віяча.

§ 9. Якщо чоловік дасть найманцеві за жнива 1 сикль срібла, то якщо той не надасть йому допомоги і зовсім не збере йому врожай, то він повинен відважити 10 сиклів срібла. Він повинен отримати 1 суту 5 ка ячменю як найману плату і піти, а також повернути отриману видачу ячменю, олії та одягу.

¹⁷ В §§ 1–10 бачимо встановлені законом ціни під час продажу та найму. Порівняйте № 24, §§ 51, 90.

¹⁸ Порівняйте № 24, § 271.

¹⁹ Порівняйте № 24, §§ 239, 275–277.

²⁰ Порівняйте № 24, §§ 236, 237.

§ 10. 1 суту ячменю – наймана плата за віслюка, а також 1 суту ячменю – наймана плата його погонича; він може використовувати його весь день²¹.

§ 12. Людина, яку спіймають у полі мушкенума ... під час денного відпочинку, має відважити 10 сиклів срібла; той, якого спіймають уночі ..., має померти; він не може залишитися живим.

§ 13. Людина, яку спіймають у будинку мушкенума ... під час денного відпочинку, має відважити 10 сиклів срібла; той, якого спіймають уночі в будинку, має померти; він не може залишитися живим.

§ 15. З рук раба чи рабині тамкар чи шинкарка не повинні приймати срібла, вовни, кунжутної олії та іншого²².

§ 16. Синові чоловіка не виділеному²³ і рабу не можна позичати²⁴.

§ 21. Якщо чоловік дає срібло, він повинен взяти срібло і відсотки на нього: шосту частку і 6 уттуту на 1 сикль²⁵.

§ 22. Якщо чоловік не має за чоловіком жодного боргу, але триматиме в заставі рабину чоловіка, то пан рабині має заприсягтися богом: «Ти не маєш за мною ніякого боргу»; той повинен відважити срібло, що дорівнює ціні рабині²⁶.

§ 23. Якщо чоловік не має за чоловіком жодного боргу, але триматиме в заставі рабину чоловіка, затримає заручницю у своєму будинку і доведе до смерті, то він має відшкодувати пану рабині двох рабінь.

§ 24. Якщо чоловік не має за ним жодного боргу, але триматиме в заставі дружину мушкенума, затримає заручницю у своєму будинку і доведе до смерті, то це судова справа про життя; той, хто взяв у заставу, повинен померти.

§ 30. Якщо чоловік зненавидить свою общину і пана (тобто царя) і втече, і інший візьме за дружину його дружину, то коли він повернеться, він не може пред'являти позову з приводу своєї дружини²⁷.

§ 33. Якщо хтось спокусить рабину, а сина її віддасть дочці вільної людини, і коли він виросте, його побачить пан його матері, то він може забрати його, і його повинні йому привести.

§ 34. Якщо рабиня палацу віддасть на виховання свого сина чи свою дочку мушкенуму, то палац може забрати сина чи дочку.

²¹ Порівняйте №24, § 269.

²² Порівняйте № 24, § 7.

²³ Мається на увазі молодший член великої патріархальної сім'ї (домашньої общини), який не має відокремленого господарства і перебуває під владою патріарха.

²⁴ Порівняйте № 24, § 7.

²⁵ Тобто 20 % річних. Порівняйте № 24, §§ 89, 91.

²⁶ Крім того, він повинен повернути саму рабину, що видно з № 22, § 23. Порівняйте № 24, § 114.

²⁷ Порівняйте № 24, § 136. З цих статей видно, що належність до певної територіальної общини – не тільки право, але й обов'язок кожного вільного громадянина. Порівняйте № 18, де спроба до втечі каралась тюремним ув'язненням.

§ 35. А той, хто взяв (на виховання), оскільки він узяв дитину рабині палацу, повинен відшкодувати палацу, крім того, її вартість.

§ 39. Якщо людина послабшає (тобто збідніє) і віддасть свій будинок за срібло, то в день, коли покупець віддасть плату, колишній господар будинку повинен звільнити його.

§ 40. Якщо людина купить раба, рабиню, вола або будь-яку іншу покупку, а продавця не зможе встановити, то саме вона – злодій²⁸.

§ 49. Якщо людина буде схоплена при краденому рабі або краденій рабині, то вона повинна пригнати раба за раба, рабиню за рабиню²⁹.

§ 50. Якщо намісник служби річки або будь-яка посадова особа захопить раба, що втік, рабиню, що втекла, вола, що втік, або віслюка, що втік, які належать палацу або мушкенуму, і не приведе їх до Ешнунни, затримає їх у власному будинку, якщо він дав пройти семи дням або одному місяцю, то палац вимагатиме у нього вкрадене в судовому порядку³⁰.

§ 51. Раб або рабиня з Ешнунни, на яких накладені шийна колодка, кайдани та аббутум³¹, не можуть виходити за ворота Ешнунни без відома свого пана.

№ 23. Закони Ліпіт-Іштара, царя Ісіна

Укладені в роки правління Ліпіт-Іштара (1934–1924 рр. до н. е.), п'ятого царя I династії Ісіна. Текст законів було реконструйовано по 9 фрагментам глиняних табличок, які містили в собі різноманітні списки з оригінального тексту, написаного на кам'яній стелі. Пам'ятка публікується з деякими зкороченнями в перекладі І. М. Дьяконова за виданням: *Законы Вавилонии, Ассирии и Хеттского царства* // ВДИ. 1952. № 3. С. 219–225.

§ 8. Якщо чоловік дасть чоловіку цілину для розведення саду, і той не закінчить розведення саду на цій цілині, то він повинен віддати чоловіку, який розводив сад, залишену необроблену цілину в його долі³².

§ 9. Якщо чоловік увійде в сад чоловіка і буде схоплений за крадіжку (плодів), то він має відважити 10 сиклів срібла.

§ 10. Якщо чоловік зрубає дерево в саду чоловіка, то він повинен відважити $\frac{1}{2}$ міни срібла³³.

§ 12. Якщо рабиня або раб чоловіка втече у поселення і проживе 1 місяць у будинку іншого чоловіка, і той буде викритий, він повинен віддати голову за голову³⁴.

²⁸ Порівняйте № 24, § 10.

²⁹ Порівняйте № 24, §§ 15, 16, 19. Крадений раб, звичайно, повертався хазяїну. Порівняйте № 23, §§ 12, 13; № 24, § 114.

³⁰ Порівняйте № 24, § 19.

³¹ Порівняйте № 21, § 1; № 24, §§ 146, 226, 227.

³² Порівняйте № 24, §§ 60, 61.

³³ Порівняйте № 24, § 59.

³⁴ Порівняйте № 22, §§ 49, 50; № 24, §§ 15, 16, 19. Украдений раб віддавався хазяїну. Порівняйте № 22, §§ 22, 23.

§ 13. Якщо він не має голови (тобто раба), то він повинен відважити 15 сиклів срібла.

§ 14. Якщо кабальний раб поверне роботою своєму пану суму заборгованості з його рабської служби (тобто суму, яку він відслужує) і доведе, що він повернув суму з рабської служби подвійно, цей кабальний раб може бути звільнений³⁵.

§ 18. Якщо господар будинку або господарка будинку кинули платити податок будинку, а чужа людина його несла, і навіть ще на третій рік він (або вона) її не вигнав (не вигнала), то людина, яка несе податок будинку, може забрати цей будинок; господар будинку не може заявляти претензій³⁶.

§ 25. Якщо чоловік візьме за себе дружину, вона народить йому дітей, і ці діти залишаться живими, а також рабині народять дітей своєму господареві, і батько дасть свободу рабіням та дітям їх, то діти рабінь не повинні ділити будинок (тобто все господарство, що залишилося після батька) з дітьми свого господаря³⁷.

§ 26. Якщо дружина його померла, і після своєї дружини він візьме за дружину свою рабіню, то діти його дружини – його спадкоємці; діти рабині, яких вона народила своєму господареві, – як би його діти; будинком його вони можуть користуватися³⁸.

§34. Якщо чоловік найме вола і зашкодить йому жилу біля носового кільця, він повинен відважити 1/3 покупної плати³⁹.

§35. Якщо чоловік найме вола і загубить йому око, він повинен відважити половину покупної плати⁴⁰.

§36. Якщо чоловік найме вола і зламає йому ріг, він повинен відважити 1/4 покупної плати⁴¹.

§37. Якщо чоловік найме вола і пошкодить йому хвіст, то він повинен відважити 1/4 покупної плати⁴².

³⁵ Отже, за даною статтею, людина, що потрапила в рабство за борги, одержувала волю, якщо вона своєю працею в господарстві того, хто дав їй борг, вдвічі повертала основну суму свого боргу. Це явне пом'якшення боргового права часів III династії Уру, згідно з яким працею кабального раба гасились лише відсотки з суми займу, що робило практично неможливим звільнення боржника.

³⁶ Отже, за даною статтею, ухиляння від сплати податків державі було злочином, карою за який в даному випадку було вилучення у неплатника податку його господарства, яке передавалося особі, яка сплачувала за нього податок.

³⁷ Порівняйте № 24, § 171.

³⁸ Порівняйте № 24, § 170.

³⁹ Порівняйте № 24, § 248.

⁴⁰ Порівняйте № 24, § 247.

⁴¹ Порівняйте № 24, § 248.

⁴² Порівняйте № 24, § 248.

№ 24. Закони Хаммурапі, царя Вавилону

Закони Хаммурапі були створені у XVIII ст. до н. е. та записані на діоритовій стелі заввишки 2,25 м. Стелу вивезли з Вавилону еламитами у XII ст. до н. е. і надалі вона зберігалась у Сузах, столиці Еламу. Там вона й була знайдена французькою експедицією Жака де Моргана та Р. де Мекенема у 1901/1902 р. Текст складається з преамбули, що містить концепцію правління царя Хаммурапі, близько 290 статей законів та заключної частини.

Чорний стовп із базальту з текстом «Законів» було знайдено у 1901–1902 роках. французькими археологами в Сузах (столиці стародавнього Еламу). Текст частково пошкоджено: частина лицьової сторони стовпа була вискоблена. Очевидно, еламитами захопили стовп із «Законами» під час одного зі своїх набігів на Месопотамію і вивезли до своєї столиці, а еламський цар-переможець наказав стерти частину тексту, щоб накреслити на місці, що звільнилося, переможний напис. У верхній частині лицьового боку зображений сам Хаммурапі, який молиться «судді богів», покровителю справедливості та сонячному богу Шамашу, який вручає йому закони. Решта стовпа була з обох сторін заповнена клинописним текстом, що з трьох частин: вступу, власне законів і укладання. Безперервно записаний текст законів умовно ділиться дослідниками на 282 початкові статті, у тому числі 35 були стерті, а 247 збереглися. Статті, що втрачені, частково відновлюються за фрагментами копій «Законів», записаних на глиняних табличках, які були виявлені в тих же Сузах та інших місцях, особливо в знаменитій Ніневійській бібліотеці Ашшурбаніпала.

Український текст: Луговий О. М. Історія Стародавнього Сходу : навч.-метод. посіб. до нормативної дисципліни професійної підготовки для студентів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальності 032 «Історія та археологія». Частина I / О. М. Луговий. Одеса: Одес. нац. ун-т імені І. І. Мечникова, 2020. С. 143–174. Текст зіставлено з перекладом Л. А. Ліпша в новій редакції В. А. Якобсона (Хрестоматія по истории Древнего Востока / под ред. М. А. Коростовцева, И. С. Кацнельсона, В. И. Кузичина. М., 1980. Ч. 1, С. 151–178). Вступ і коментар А. А. Немировського.

Для роботи із «Законами» необхідно скласти собі попереднє уявлення про епоху Хаммурапі – так званий Старовавілонський період (кін. XX – поч. XVI ст. до н. е.). У XXI ст. до н. е. на централізоване загальномесопотамське «царство Шумера і Аккада» обрушилися кочівники-амореї, які раніше жили в Сирійському степу. У результаті бурхливих політичних подій змінилися і політичні системи, і суспільно-економічний устрій древньої Месопотамії, а сама вона до кінця XIX ст. виявилася розділена між кількома великими царствами з аморейськими (в Ешнунні – аккадською) династіями на чолі. Це були: верхньомесопотамська держава Шамшіадада⁴³, Вавилонське царство⁴⁴, царство Ешнунні на Діялі і царство Ларса на півдні Нижньої Месопотамії, від яких залежала низка дрібніших політичних утворень. Після розпаду першої із цих держав на середньовфратське царство Марі і верхньомесопотамсько-середньотигрська держава Субарту⁴⁵ (бл. 1780) гегемонію над всією Месопотамією кілька років захоплюють еламитами (бл. 1770). Цією обстановкою скористався Хаммурапі, цар Вавилону (1792–1750)⁴⁶ – неабиякий державний діяч і успішний військовий організатор, який

⁴³ У літературі її зазвичай, але безпідставно називають «Староассірійською».

⁴⁴ Існувало як таке з 1894 по 479 рр. до н. е. (Останні шістьдесят років – чисто номінально, у складі держави Ахеменідів).

⁴⁵ Яка включала Ашшур. Потім ассірійці вважали Шамшіадада та його сина – царя Субарту саме ассірійськими государями.

⁴⁶ Він був шостим царем Першої, або Аморейської династії Вавилону (1894–1595 до н. е.), що походила від племінних вождів аморейського племені яхрурум.

глибоко і щиро повірив у свою провіденційну місію – об'єднати Месопотамію. У 1764 він, у союзі з Марі, підняв заколот проти еламської гегемонії і почав війну з рештою держав Месопотамії, їх спільним покровителем – Еламом і васалами останнього в горах Загросу. При цьому він відкрито проголосив відновлення загальномесопотамської держави Шумера і Аккада, колись знищеної кочівниками. Близько 1755 року війна завершилася повним тріумфом Хаммурапі, що об'єднав всю Месопотамію (де він підпорядкував, а потім і знищив союзне Марі) і навіть західний Елам із загальноеламською столицею Сузами⁴⁷.

«Закони» були в остаточній редакції видані тільки після цієї перемоги, як свого роду підсумок всієї державної діяльності Хаммурапі. Цей цар ставив собі на заслугу насамперед освоєння справедливого порядку у створеної ним імперії⁴⁸, а саму свою перемогу (насправді небувалу) розглядав як явний божественний мандат на влаштування такого порядку⁴⁹.

«Закони» належать до найважливіших джерел з давньовилонського і взагалі давньосхідного права, на довгий час послужили основою вавилонського права⁵⁰ і цим дають можливість відновлювати багато сторін соціально-економічного ладу Месопотамії II тис. до н.е. Слід врахувати, що Хаммурапі, істотно посиливши роль держави у суспільному та господарському житті країни⁵¹ (згодом частково втрачену), не змінив основ цього життя, як вони склалися на початку тисячоліття і зберігалися аж до кінця, а частково і пізніше.

Мова «Законів» – класичний вавилонський діалект аккадської. Вступ та висновок складені в ритмічній формі. Для зручності читача більшість доповнень, які впевнено відновлюються за змістом, прямо включено в текст.

⁴⁷ Хід цієї війни, яка за десятиліття вирішила завдання, недоступні жодному з месопотамських царів попередніх двохсот років, варто простежити докладно: 1764 – розгром вавилонянами об'єднаної армії Елама та його союзників – Субарту, Ешнунни, Мальгіума (дрібне царство в пониззі Діялі), Навара (інше невелике царство на середній Діялі) та горян Загросу.

Елам після цього вибув з-поміж учасників військової боротьби, а Сузи виявилися врешті-решт захоплені Хаммурапі; 1763 – захоплення царства Ларси; 1762 – розгром війська Субарту, Ешнунни та горців Загросу при Манкісумі в пониззі Діялі; 1761 – підкорення Мальгіума, Марі та ряду областей Субарту; 1759 – зриття стін (анексія) Марі та Мальгіума; 1757 – перемога над військом Субарту, союзних йому північномесопотамських амореїв і, знов-таки, горців Загросу; 1756 – захоплення Ешнунни; 1755 – остаточний розгром Субарту. Саме після успіхів Хаммурапі Вавилон назавжди став головним центром державності Нижньої Месопотамії, а сама вона на тисячоліття отримала назву «Вавилонії».

⁴⁸ З листування Хаммурапі, що збереглося, видно, що він дійсно відчував відповідальність перед населенням своєї держави та невпинно піклувався про справедливе (звичайно, у розумінні його часу та у його власному розумінні) ведення її справ, утримуючись від довільних дій.

⁴⁹ Згідно з концепцією, загальноприйнятою у Вавилоні першої половини – середини II тис. до н.е. і пов'язаною, можливо, з уявленнями амореїв, боги дбають про людську справедливість, нагороджують правого та карають лиходія. Таким чином, загальномесопотамський тріумф царя, який міг бути дозволений йому тільки богами, в очах самого Хаммурапі та його сучасників переконливо доводив правоту переможця та найкраще розуміння ним справедливості.

⁵⁰ Навіть півтори тисячі років після оприлюднення «Законів» їхній текст усе ще копіювали.

⁵¹ Так, він призначав глав общинного самоврядування, здійснив одержавлення великої оптової торгівлі, обмежив лихварство та боргове рабство, регулював ціни та тарифи, вводив надзвичайні заборони на купівлю-продаж землі та, мабуть, значно розширив державний сектор сільського господарства. Як і інші царі Месопотамії (зокрема, його наступники), він періодично скасовував усі борги та недоїмки особливими указами «справедливості». Метою всіх цих заходів було обмеження приватної експлуатації та приватного закабалення та недопущення масового розорення пересічних жителів країни, що повністю узгоджується з гаслом, сформульованим самим Хаммурапі: «Щоб сильний не пригнічував слабого».

Коли високий Анум⁵², цар ануннаків⁵³, і Енліль⁵⁴, владика небес і землі, що визначає долю країни, вручили Мардуку⁵⁵, найпершому синові Еа⁵⁶, володарювання⁵⁷ над усіма людьми, звеличили його серед ігігів⁵⁸, Вавилон назвали його високим ім'ям⁵⁹, зробили його наймогутнішим серед країн світу і утвердили в ньому вічну царственість, основа якої міцна, як небеса і земля, – тоді мене, Хаммурапі, дбайливого государя, богобоязливого, щоб дати сяяти справедливості в країні, щоб знищити злочинців і злих, щоб сильний не утискував слабого, щоб подібно до Шамаша⁶⁰ підніматися над чорноголовими⁶¹ і осяяти країну, – Анум і Енліль закликали мене для благоденства населення⁶².

Я – Хаммурапі, пастир, названий Енлілем, що зібрав багатство і достаток, зробив все для Ніппура⁶³, зв'язку небес і землі, турботливий піклувальник Екура⁶⁴, могутній цар, який відновив Ерідуду⁶⁵ на своєму місці, очистив ритуали Еабзу⁶⁶.

⁵² Бог неба, «батько» і родоначальник богів, найвище за статусом божество шумеро-аккадського пантеону. Залишався бездіяльним символом вищої влади, передовірюючи реальне облаштування космосу і владу над ним Енлілю.

⁵³ Ануннаки – слово, що означає або всіх богів (як, очевидно, у даному разі), або лише земних і підземних богів у протиставленні космічним (небесним) богам-ігігам.

⁵⁴ Бог повітря, «перший син Анума» та «цар богів», котрий реально управляє космосом і є головним божеством шумеро-аккадського пантеону.

⁵⁵ Бог-покровитель міста Вавилону та Вавилонської державності. Хаммурапі, зі зрозумілих причин, висуває його на перший план.

⁵⁶ Бог морських та підземних вод, який вважався покровителем мудрості. Анум, Енліль та Еа становили тріаду вищих божеств шумеро-аккадської Месопотамії. Спочатку Мардук, за своєю незначністю, навряд чи міг вважатися сином Еа; таким його оголосила, очевидно, І Вавилонська династія.

⁵⁷ Дослівно: «енлільство», від імені Енліля, який вважався володарем світу.

⁵⁸ Ігіги – небесні, наймогутніші божества шумеро-аккадського пантеону, протиставлені анунакам як богам землі та підземного світу (але при застосуванні терміна «анунаки» у значенні «боги взагалі» ігіги виявляються свого роду верхівкою анунаків). Іноді виділяється сім ігігів: Анум, Енліль, Еа, Сін, Шамаш, Мардук та Іштар.

⁵⁹ Дослівно: Баб-ілі, «ворота богів». Вавилон, який контролював один із рукавів Євфрату, Арахту, був заснований близько середини – третьої чверті III тис. до н.е. (перша згадка – на початку XXII ст. до н.е.).

⁶⁰ Бог Сонця, водночас охоронець та покровитель світового правосуддя. Має титул «судді богів».

⁶¹ Самоназва унікального в історії Сходу двоєдиного шумеро-аккадського етносу (акк. «цалмат каккаді», шум. «санг-нгіга»).

⁶² Дослівно «для тіла людей», з відображенням месопотамського уявлення про «благоденство» як саме про фізичне (винятково або в першу чергу) благоденство.

⁶³ Ніппур IV тис. до н.е. – культова та політична столиця шумерського союзу племен, де шанувався головний бог-покровитель цього союзу – Енліль, який був одночасно міським богом-покровителем самого Ніппура. З того часу Ніппур, як осередок культу Енліля, незмінно зберігав престиж священного релігійного центру.

⁶⁴ Храм Енліля в Ніппурі.

⁶⁵ Ерідуду, на крайньому півдні Двортіччя, вважався найдавнішим містом у Шумері та першим центром месопотамської державності. За археологічними даними, Ерідуду та його район справді були місцем першого осілого поселення людей у Нижній Месопотамії (VI тис. до н.е.).

⁶⁶ Храм Еа в Ерідуді.

Нищівник чотирьох країн світу, що звеличив ім'я Вавилону, який задовольнив серце Мардука, свого володаря, який дні свої служив Есагілі⁶⁷; насіння царственості, яке створив Син⁶⁸, що збагатило місто Ур, смиренний богомолець, що приніс достаток в Екішнугаль⁶⁹.

Розсудливий цар, слухняний Шамашу, могутній, що зміцнив фундамент Сіппара, одягнув зеленню каплицю Айі⁷⁰, що підняв храм Ебарру⁷¹, подібно до небесного палацу.

Герой, що помилював Ларсу⁷², оновив Ебаббар для Шамаша, свого союзника.

Владика, який дарував життя Уруку, який провів багату воду його населенню, високо підняв главу Еанні⁷³, надбав багатство для Анума та Іштар.

Захист країни, що зібрав розсіяне населення Іссіна, змусив текти багатство до храму Егалмах.

Дракон серед царів, улюблений брат Забаби⁷⁴, що міцно заснував поселення міста Кіш, оточував саявом храм Еметеур-саг⁷⁵, упорядкував великі ритуали богині Іштар, що дбає про храм Хурсагкаламми⁷⁶.

Пастка для ворогів, якому Ерра⁷⁷, друг його, дав досягти своїх бажань, що укріпив місто Куту, збільшив все можливе для Меслама.

Затятий буйвол, що заколов рогами ворогів, улюбленець Туту⁷⁸, що радує Борсіппу, безустанно піклується про Езиду⁷⁹.

Бог царів, що знає мудрість, розширив ниву Дильбату, наповнив житниці для могутнього бога Ураша⁸⁰.

Владика, гідний жезла і тіари, якого зробила досконалим мудра богиня Мама⁸¹, що зміцнив межі міста Кеша, що зробив рясні чисті жертвопринесення для богині Нінту⁸².

Ретельний, досконалий, що визначив пасовища та водопій для Лагаша та Гірсу, що приносить великі хлібні жертви до храму Еніна⁸³.

⁶⁷ Храм Мардука у Вавілоні.

⁶⁸ Бог Місяця.

⁶⁹ Храм Сіна в Урі.

⁷⁰ Богиня, дружина Шамаша. У її «каплиці» (дослівно «могилі»), мабуть, здійснювався її культ.

⁷¹ Храм Шамаша в Сіппарі.

⁷² Мається на увазі розгром і підкорення Хаммурапі царства Ларси (1763 до н.е.), яке обіймало до того весь південь Нижньої Месопотамії.

⁷³ Храм Анума та Іштар в Уруці.

⁷⁴ Бог-воїн, покровитель міста Кіша.

⁷⁵ Храм Забаби в Кіші.

⁷⁶ Передмістя Кіша з храмом Іштар.

⁷⁷ Божество-смертоносець, бог чуми.

⁷⁸ Він же Набу. Син Мардука, бог-покровитель міста Борсіппи.

⁷⁹ Храм Набу в Борсіппі.

⁸⁰ Божество родючості.

⁸¹ Богиня-мати, творець людей.

⁸² Богиня-мати, ототожнювалась з Мамою.

⁸³ Храм бога Нінгірсу в Лагаші.

Той, хто схопив ворогів, улюбленець богині Високої⁸⁴, який справдив оракульські передбачення міста Халлаба, що радує серце Іштар.

Світлий государ, обітниця якого знає бог Адад⁸⁵, який заспокоїв серце Адада, могутнього, у Біт-Каркарі, належно упорядкував усе необхідне у храмі Еугалгале⁸⁶, цар, який дав життя Адабу, дбав про храм Емах.

Герой царів, що не має рівних у бою, який дарував життя місту Машканшабрим, що напоїв багатством храм Емеслам.

Мудрий вождь, який досяг виконання устремлінь, захистив людей міста Мальгіума під час лиха, утвердив їх житло в багатстві⁸⁷, а для бога Еа і богині Дамгальнунне, які звеличили його царство, надовго встановив чисті жертвопринесення.

Найперший із царів, який підкорив селища по Євфрату силою Дагана⁸⁸, свого творця, той, який пощадив населення Мера⁸⁹ і Туттуля⁹⁰.

Дбайливий князь, що просвітив лик богині Іштар, встановив чисті жертвопринесення богу Ніназу⁹¹, що зберіг своїх людей під час лиха, благополучно встановив їхню основу всередині Вавилону.

Пастир людей, діяння якого подобаються богині Іштар, що встановив статую богині Іштар у храмі Еулмаш⁹² посеред широковуличного Аккада, що дав сяяти істині, справедливо керуючий народами, який повернув до міста Ашшур його добру ламасу⁹³. Упокорювач заколоту, цар, який дав засяяти імені Іштар у Ніневії, у храмі Емішміш^{94, 95}.

⁸⁴ Епітет Іштар.

⁸⁵ Шумеро-аккадський бог грому, блискавки, дощу та бурі, ототожнений з верховним богом амореїв, Елем. Нагадаємо, що Хаммурапі належав до аморейської династії з племені яхрурум і підкреслював це своє походження (до нього царі його династії, будучи амореями, мають аккадські імена, починаючи з нього – аморейські).

⁸⁶ Храм Адада в Біт-Каркарі.

⁸⁷ Йдеться про облаштування дрібного царства Мальгіуму після його підкорення (1761 р. до н.е.) та руйнування його стін (1759 р. до н.е.).

⁸⁸ Західносемітське, зокрема аморейське, божество. Бог-подавець їжі. За вавилонськими уявленнями вважався богом-покровителем долини Середнього Євфрату (що належала ареалу шумеро-аккадської цивілізації, але на початку II тис. до н.е. була заселена переважно західносемітами – амореями).

⁸⁹ Марі на Середньому Євфраті.

⁹⁰ Очевидно, Верхній Туттуль, місто на річці Білих, притоці Євфрату. Загалом фраза має на увазі анексію царства Марі (1759 до н.е.), що займало долину Середнього Євфрату і частину Верхньої Месопотамії.

⁹¹ Син Енліля, божество підземних вод та лікування, бог-покровитель міста Ешнунни. Очевидно, вся фраза містить натяк на підкорення Ешнунни (1756 до н.е.).

⁹² Храм у місті Аккад.

⁹³ «Ламасу» – термін, що позначав будь-яку богиню-покровительку. Тут мається на увазі, мабуть, ашшурська Іштар.

⁹⁴ Храм Іштар у Ніневії. Уся фраза натякає на підкорення Ашшурського царства (воно ж «Староассірійське» в сучасній літературі та «Субарту», тобто дослівно «Верхньомесопотамське царство» у написах самого Хаммурапі). Це держава, що включала долину Серед-

Я – дбайливий, покірний великим богам нащадок Сумулаеля⁹⁶, могутній спадкоємець Синмубалліта⁹⁷, вічне насіння царственості, могутній цар, сонце Вавилону, що дав світло країні Шумеру і Аккаду⁹⁸, цар, що змусив до послуху чотири країни світу, улюбленець богині Іштар.

Коли Мардук направив мене, щоб справедливо керувати людьми і дати країні щастя, тоді я вклав у вуста країни істину та справедливість і задовольнив тіло людей⁹⁹. Відтепер¹⁰⁰:

нього Тигра з містами Ашшуром і Ніневією і прилеглу частину Верхньої Месопотамії, була захоплена Хаммурапі бл. 1757–1755 рр. до н.е.

⁹⁵ Хаммурапі, викладаючи свої благодіяння кожному міському богу та кожній міській громаді окремо, на символічному рівні малює цим свою державу як свого роду особисту унію всіх міст-держав Месопотамії. З тієї ж причини у переліку міст священний Ніппур та найдавніший Ереду йдуть перед Вавилоном. Це, звичайно, не заважало державі Хаммурапі бути унітарною, вищою мірою централізованою монархією (повну аналогію цій розбіжності умовності та реальності дає російська імператорська титулатура з її окремими царськими титулами для Казані та Астрахані і т. д.). Втім, реальність теж відображена у запровадженні ЗХ (там, де йдеться про вічну царственість, укорінену у Вавилоні).

⁹⁶ Примітно, що Хаммурапі веде відлік не від Сумуабума (1894–1881 рр. до н.е.), засновника Вавилонського царства та його I династії, а від його наступника Сумулаеля (1880–1845 рр. до н.е.). Можливо, Сумулаель був не сином, а племінником Сумуабума і, таким чином, першим предком Хаммурапі на престолі.

⁹⁷ Батько Хаммурапі, цар Вавилону у 1812–1793 рр. до н.е.

⁹⁸ Офіційна назва загальномесопотамського царства (або царства, яке претендує на загально-месопотамське панування) з ХХІ ст. до н.е.

⁹⁹ Вступ у ЗХ відображає насамперед особливу концепцію царської влади, згідно з якою боги дарують цареві в управління ту чи іншу область задля наведення там справедливого порядку. З іншого боку, тут проводиться і більш давній погляд на царську владу, що сходиться до часів роздробленості Месопотамії, за яким цар – просто правитель свого міста, котрий, зокрема, відправляє у ньому культові функції стосовно бога-покровителя цього міста (звідси прагнення Хаммурапі наголосити на своїх благодіяннях окремим храмам міських громад). Примітно, що до держави Хаммурапі входили й частина хурріто-аморейської Верхньої Месопотамії, і західний Елам з Сузами, проте у вступі до ЗХ він перераховує лише міста, які шанують шумеро-аккадських богів. Очевидно, Хаммурапі чітко усвідомлював себе національним государем «чорноголових» – тобто шумеро-аккадців (і іноплеменників, котрі злилися з ними в етнокультурному відношенні, у тому числі амореїв), носіїв месопотамської цивілізації. Насправді, він, подібно до Шамаша, повинен сходити саме над «чорноголовими».

¹⁰⁰ ЗХ не є вичерпним зведенням юридичних норм; наприклад, у них відсутні статті щодо найпростіших злочинів – звичайної крадіжки, вбивства, чаклунства, хоча присутні норми, пов'язані зі звинуваченнями у цих злочинах. Очевидно, норми щодо таких злочинів вважалися загальновідомими. Те саме стосується багатьох найважливіших областей життя як приватних осіб, і державного організму. У ЗХ включені тільки статті щодо випадків, норми за якими були вперше встановлені або відредаговані Хаммурапі (у т. ч. обрані ним з числа місцевих норм його величезного царства, що суперечать одна одній). Таким чином, ЗХ є не кодексом у точному сенсі слова, а збірка юридичних новел (доповнена, можливо, нормами звичайного права, які цар вважав за необхідне, не змінюючи, підкреслити і виділити, вставивши до своєї збірки). Реально значна частина цих норм не розраховувалася на обов'язкове виконання у всіх випадках (полюбовні угоди приватних осіб, безперечно, могли їх обходити), а призначалася для вирішення конфліктних ситуацій.

[§ 1]^{101 102} Якщо чоловік¹⁰³, обвинувативши під клятвою чоловіка,

Норми ЗХ групуються за предметом регулювання (процесуальні норми – ст. 1–5; норми кримінальної охорони власності – ст. 6–25; норми регулювання повинносних відносин на царській землі – ст. 26–41; регулювання загальних питань земельного права та поземельних відносин – ст. 42–71 наст.; питання, пов'язані з діяльністю торговців та лихварів – ст. 88–126; норми сімейного права та сімейного успадкування – ст. 127–194; закони про покарання за побої та каліцтва – ст. 195–214; питання регулювання найму та оплати праці, включаючи тарифи – ст. 215–277; і, нарешті, питання купівлі-продажу рабів – ст. 278–281). Усередині таких угруповань норми розташовані по асоціації (причому вважається, що стаття, яка завершує один розділ, повинна мати щось спільне з іншою; наприклад, на стику розділів із сімейного права та тілесних ушкоджень ст. 195, що розглядає фізичну шкоду батькові з боку сина). Статті, які з нашого погляду належать до цивільного права, йдуть упереміж із статтями, які стосуються права кримінального, за спільністю порушень в тих та інших сферах життя. Для ЗХ великою мірою характерна казуальність (стаття виростає з конкретної справи, а подібні відносини можуть бути проігноровані; загальні принципи не формулюються).

Відразу обговоримо принципи каральної та процесуальної системи ЗХ. За злочин проти власності звичайне покарання смертна кара, за шкоду життю та здоров'ю чи спробу заподіяти її покарання визначається, зазвичай, таліоном – принципом рівної відплати. Характерно, що застосування таліону Хаммурапі суттєво розширив у порівнянні з попередніми часами, а практику грошових відшкодувань, навпаки, різко скоротив, безсумнівно, керуючись своїми уявленнями про справедливість, частково успадкованими від кочових предків, а частково продиктованим бажанням не давати багатим переваги перед бідними. Хаммурапі дуже майстерно дозує покарання, постійно прагнучи дотримуватися «справедливості» і враховування порівняльної тяжкості злочинів. Збитки, завдані однією особою іншій, навіть через необережність, карається систематично і часом досить люто (ст. 53–59, 240, 251–252). Ні катувань, ні тюремного ув'язнення, наскільки відомо, у Месопотамії не було (хоча смертна кара могла бути дуже болісною). Справа в тому, що тюремне ув'язнення маловіддільне від ідеї «виправлення стражданням», а її Месопотамія не знає. Метою кари було лише відшкодування збитків потерпілому та приклад іншим. В якості доказів приймалися лише свідчення, бажано документовані. У тих випадках, коли такі докази були у принципі неможливі (наприклад, при звинуваченні у злому чаклунстві), застосовувався «божий суд» (випробування водою чи клятва ім'ям бога). Презумпцію невинності проводили досить послідовно.

¹⁰¹ Нумерація та членування статей тут і нижче дано умовно (і, мабуть, не завжди правильно), сучасними вченими, головним чином за повторенням слова «якщо».

¹⁰² Ст. 1–5 присвячені процесуальним нормам – покаранням за хибне звинувачення та зміну рішення суду.

¹⁰³ Тут і нижче словом «людина» (при необхідності – з уточненням «повноправна людина») перекладається аккадський термін «авілум». Цей термін має як загальне (кожна людина), так і спеціальне, станове значення. ЗХ виходять із поділу всього населення, охопленого їх нормами, на три стани: «авілумів», «мушкенумів» та «вардумів». Перше та вище з них охоплює членів «общин» (дослівно «поселень», акк. «алу»). Громади користувалися самоврядуванням, а члени їх мали право на ділянку общинної землі (якими на час Хаммурапі давно розпоряджалися як власники; общинний характер землеволодіння виражався не в тому, що громада контролювала розподіл та передачу цих ділянок, а в тому, що володіння ними було нерозривно пов'язане з членством у відповідній громаді). Царі не втручалися у внутрішнє життя громад та у землевласницькі відносини общинників (Хаммурапі навіть спеціально стежив, щоб його чиновники не робили спроб одержавлення наділів «авілумів»!), проте збирали із громад різні податки. Створюючи свою державу, Хаммурапі обмежився призначенням голів общинного самоврядування царською владою та регулюванням прав наслідування та приватних угод «авілумів».

Реальне розшарування в громадах зайшло досить далеко: 3X повідомляють про оренду, найм, лихварство між «авілумами». За документами видно, що розмір земельного володіння одного «авілума» коливався від 1 до 60–80 га!

Кожен общинник-«авілум» очолював патріархальну сім'ю, над членами якої (дітьми та дружиною) мав досить значну владу (зокрема, він міг віддавати їх у заставу чи сплату боргу, визначав долю дочки та шлюби дітей). Тільки він був повноправним власником сімейного майна за життя, хоча не міг цілком довільно заповідати його. Дружина в цілому вважалася власністю чоловіка, проте її гідність та становище певною мірою гарантуються в 3X незалежно. І дружина, і чоловік мали право на розлучення, проте для чоловіка воно було незмірно ширше, а дружина взагалі кажучи, мала зберігати вірність навіть покійному чоловікові (ст. 177). Жінка (яка сприймалася переважно як чиясь дружина/вдова або дочка) взагалі була суб'єктом права дуже малого ступеня, крім незалежних жінок-жриць, прирівняних до «авілумів», котрі називалися в жіночому роді «авілтум» (як у ст. 110), але виключених натомість із нормального сімейного життя.

Другий стан, «мушкенуми» (дослівно означає, мабуть, «ті, що схилилися (під захист)»), що і етимологічно, і за реальним значенням близьке до римського «клієнт») охоплює людей, які, не будучи членами якоїсь громади і не маючи своєї земельної власності, повинні були взяти на утримання ділянку царської землі або перейти на інше державне забезпечення, потрапивши цим у особисто-адміністративну залежність від царя і прийнявши обов'язок виконувати певну державну повинність. У Староавілонський період в таких людях не було нестачі: хтось був змушений відмовитися від земельної ділянки в громаді та кинути її через руйнування та борги, хтось – через особисті негаразди, хтось – мріючи про просування на царській службі; нарешті, чийсь громади виявлялися самі розорені та розгромлені під час безперервних внутрішньомесопотамських воєн і не могли забезпечити своїм членам нормального існування або взагалі гинули, так що кількість бродячого населення, яке прагнуло осісти на державній землі, постійно поповнювалася. Ряди мушкенумів поповнювалися також за рахунок вихідців із кочових племен, що з подібних причин покинули свої клани. Коротко і яскраво становище мушкенумів загалом малюють дві фрази з месопотамських документів, що віддаляються один від одного на тисячоліття: «Як батькові моєму відомо, я став мушкенумом! Нехай батько мій поверне мене під владу громади!» і «цар, пан мій, знає, що я мушкенум, несу царську службу і не покидаю палацу. Нехай мені повернуть моє поле, щоб не померти з голоду». Отже, мушкенум це людина, яка порвала зв'язок із громадою (або ніколи її не мала) і яка прийняла державне забезпечення під умовою служби (повинності, аккадською «ільк»). У цю категорію однаково входили і вельможа, що дослужився до вищих чинів, і напівкріпосний землероб, який сидів на царській землі, якщо вони не мають іншого забезпечення, крім державного, виданого ним за умови служби (незалежно від розмірів цього забезпечення). Зрозуміло, член громади, який потрапляв на царську службу та приймав від царя його забезпечення, не переставав від цього бути «авілумом» (адже він зберігав членство в громаді та общинну ділянку); так само мушкенум, який досяг членства в громаді, мабуть, ставав авілумом, що не заважало йому як і раніше нести повинність за збережене ним утримання від царя. Переважна більшість власників найбільш високозабезпечених «ільків» завжди були чи ставали авілумами.

На відміну від «авілумів», «мушкенуми» не були наділені автономним самоврядуванням, їхнє життя у широких межах регулювалося адміністрацією (значна частина якої з мушкенумів і складалася). Землеробів-мушкенумів, наприклад, могли довільно перекидати з ділянки на ділянку. Соціально мушкенуми вважалися менш значущими, ніж авілуми: їхня гідність і недоторканність розцінюються у 3X значно дешевше (ст. 196 наст.), проте майно мушкенумів охороняється, навпаки, суворіше (ст. 8, 15–16), аналогічно майну палацу чи храму (храми при Хаммурапі були державними установами, господарства яких – автономними частинами державного господарства) – оскільки майно мушкенума є частиною державного майна, виданого йому на забезпечення. Навіть за розлучення мушкенум платить менше авілума (ст. 140), а раби мушкенумів отримують певні привілеї (ст. 176) поруч із рабами самого царя.

кине на нього [підозріння в] убивстві і не доведе цього, – обвинувача його слід убити¹⁰⁴.

[§ 2] Якщо чоловік кине на чоловіка [підозріння в] чарівництві і не доведе цього, – той, на кого кинуто підозріння в чарівництві, повинен піти до Божества Ріки¹⁰⁵ і кинутися в Ріку. Якщо Ріка поглине його, – обвинувач його може забрати його дім; а якщо Ріка цього чоловіка очистить [від обвинувачення] і він лишиться цілим, того, хто кинув на нього [підозріння в] чарівництві, слід убити, а той, хто кидався в Ріку, дістає дім свого обвинувача.

Істотний інтерес становить кількість землі, що видається царем у забезпечення того чи іншого «ілька»: за виконання обов'язків жриці – храмової блудниці, тамкара (торгового агента), великого чиновника чи особливо кваліфікованого ремісника видавали 12–75 га, за військову службу та ремісничі роботи середньої категорії – 9–12 га, за сплату частки врожаю, випасання худоби та найменш кваліфіковану ремісничу працю – одиниці га. Жерці-чоловіки взагалі отримували не землю, а лише платню.

Третій стан – «вардуми» («раби») – становили люди, які мали господарів – осіб, правомочних довільно розпоряджатися їх часом і робочою силою, а мабуть, і життям (мимоволі заподіяна смерть або умисне тілесне ушкодження раба розцінювалися не як замах на людину, а лише як псування або знищення чужої власності і, відповідно, вимагали лише майнового відшкодування, порівн. ст. 196–199, 213–214, 218–219. Отже, раби вважалися майном, тому їх господарі могли, очевидно, розправлятися з ними як завгодно), а також вільно відчужувати це право. Менш зрозумілий майновий статус рабів. Тяжкі кари покладалися за приховування раба і допомогу йому в ухиленні від рабства (ст. 15–20, 226–227; із цих статей, втім, видно, що у раба-втікача часто знаходилося достатньо помічників, можливо, і небескорисливих). Спеціальним жорстоким покаранням зі сторони держави піддається раб, який посмів безпідставно оскаржити авторитет та владу господаря або вдарити вільного (ст. 205, 282). За ЗХ відомі раби приватних осіб (мушкенумів та авілумів) та установ – держави («палацу») та храмів. Статус раба мав спадковий характер (виключаючи дітей раба від вільної, ст. 75). «Авілуми» за законом могли ставати рабами тільки на якийсь час. Положення рабів державних установ та мушкенумів регулювалося державою і було, можливо, привілейованим (вони могли мати сім'ю); у відношення «авілумів» до своїх рабів держава не втручалася, і вони відомі набагато гірше.

Переважна більшість рабів були домашніми рабами. Віддача рабів у найм, судячи з документів, практикувалася вкрай рідко. Раб царя або «царської людини», який узяв за дружину вільну, міг мати власну нерухомість, після його смерті, втім, вона відходила до пана (ст. 176). Не виключено, що майно будь-якого виду міг мати будь-який раб; у такому разі воно, очевидно, вважалось б його невід'ємним додатком, не могло б відчужуватись ним, у тому числі за заповітом (ЗХ нічого не говорять про успадкування мушкенумів і вардумів, крім ст. 176), а після його смерті діставалася б, знов-таки, пану. Більш ймовірно, однак, що свого майна у рабів, крім чоловіків вільних жінок, зовсім не було.

Становий стан впливав насамперед на соціальний статус, а не на достаток людини. І відшкодування за тілесне ушкодження, і гонорар лікарю за успішне лікування (ст. 215–217, 221–223) були вищими для авілума, ніж для мушкенума, а для мушкенума – ніж для раба: життя та здоров'я цінувалися (у прямому значенні слова) тим вище, чим вище був стан. Усі жителі держави називалися у високому стилі «вардумами» – рабами царя (ст. 129). Жодного відношення до їхнього станового статусу це, зрозуміло, не мало.

¹⁰⁴ Своєрідне застосування принципу таліону (принципу рівної відплати). Якби звинувачення підтвердилося, на вбивцю чекала б, очевидно, страта; таким чином, хибне звинувачення у вбивстві справді було еквівалентним замаху на вбивство самого обвинуваченого і, відповідно, каралося смертю обвинувача. Порівн. ст. 3–4, де таке застосування таліону формулюється у загальному вигляді.

¹⁰⁵ Далі – Річка. Йдеться про річку, в якій втілюється божество, що вершить божий суд.

[§ 3] Якщо чоловік, виступивши в судовій справі із свідченням про злочин, не доведе сказаних ним слів, то, якщо це судова справа про життя¹⁰⁶, цього чоловіка слід убити.

[§ 4] Якщо ж він виступив із свідченням в судовій справі про хліб або срібло, він повинен зазнати кари, визначеної в такій судовій справі¹⁰⁷.

[§ 5] Якщо суддя¹⁰⁸, виносячи вирок, ухвалить рішення, виготовить документ з печаткою, а потім свій вирок змінить, цього суддю слід викрити в зміні вироку, і він повинен оплатити в 12-кратному розмірі позов, [поданий] у цій судовій справі, а також повинен бути в раді скинутий з свого судового крісла і не може ніколи знову сидіти з суддями на суді¹⁰⁹.

[§ 6]¹¹⁰ Якщо чоловік украде майно бога чи палацу¹¹¹, його слід убити; і того, хто прийме з його рук украдене, слід убити^{112, 113}.

¹⁰⁶ Тобто у разі доказу провини обвинувачений був би страчений і тим самим хибне звинувачення у такій справі дорівнює спробі вбивства безвинно звинуваченого. Звернімо увагу на послідовно проведений тут та в інших статтях (на відміну від справ про чаклунство) принцип презумпції невинності щодо обвинуваченого: обвинувач повинен бути страчений не в тому випадку, якщо обвинувачений доведе свою невинність, а в тому, якщо саме звинувачення не буде доведено.

¹⁰⁷ Тобто те покарання, яке б поніс обвинувачений, якби звинувачення підтвердилося. Особливим чином застосовується принцип таліону. Порівн. ст. 13 та ін.

¹⁰⁸ Внаслідок судової реформи Хаммурапі судова система Вавилонії набула такого вигляду: кожна громада (або обшине об'єднання) мала власний общинний суд (колегію) під головуванням общинного старости за призначенням царя; у всі великі міста призначалися, крім того, «царські судді», які вирішували насамперед справи, що стосувалися «царських людей», тобто людей, зобов'язаних цареві обов'язком або службою («ільком»). Зрештою, існували ще й храмові суди, роль яких при Хаммурапі звелася до приведення сторін до клятви ім'ям богів. Крім того, могли бути змішані суди (так, общинний суд Вавилону міг очолюватися «царським суддею» і ставати одночасно «царським судом», а общинні та храмові судді могли кооптувати один одного до однієї колегії). Цар не здійснював судових повноважень (інша справа, що він міг накладати покарання у надзвичайному адміністративному порядку), але направляв ті чи інші справи до певних судів із зазначенням, яку норму закону тут треба застосувати.

¹⁰⁹ Сенс статті тотожний римському постулату: «по одній справі двічі не вирішують».

¹¹⁰ Ст. 6–25 присвячені охороні власності царя («палацу»), храмів та приватних осіб.

¹¹¹ Перша у ЗХ згадка державного господарства (яке при Хаммурапі включало в себе палацові та храмові землі, причому ті та інші включали наділи, видані в утримання за службу) та його майна. Звернімо увагу на появу в ЗХ юридичних осіб «палацу» та «храму». Зауважимо, що у ЗХ держава виступає майже виключно як експлуататор дрібних виробників, наділених державною землею: іншої державної землі, ніж виділена в такі наділи ЗХ взагалі не згадують. Між тим рухоме майно та раби палацу як такого відрізняються у ЗХ від рабів та рухомості мушкенумів (ст. 8, 15). Очевидно, що палацова земля зводилася до ділянок, відданих під адміністративні будівлі та установи, з наданим їм персоналом (у тому числі рабським) і рухомістю, а решта державного земельного фонду роздавалась у тримання.

¹¹² Удаване протиріччя зі ст. 8 (де крадіжка певних видів майна бога та палацу карається штрафом) вирішується просто: у ст. 6, як видно з її фінальної частини, мається на увазі крадіжка з подальшим перепродажем, у ст. 8 – крадіжка як така. Перша, звісно, карається важче. Тут виявляється примітна риса ЗХ як юридичної пам'ятки: на відміну від звичних нам кодексів, у ЗХ ситуація, на яку має силу дана стаття, не завжди вичерпно описується вступним умовним

[§ 7] Якщо чоловік купить з руки сина чоловіка¹¹⁴ чи з руки раба чоловіка без свідків або договору¹¹⁵ або візьме на схов срібло чи золото, чи раба, чи рабиню, чи вола, чи вівцю, чи осла, чи що б там не було, цей чоловік злодій, його слід убити¹¹⁶.

[§ 8] Якщо чоловік украде вола, чи вівцю, чи осла, чи свиню, чи човен, то, коли це боже [або] коли це палацове, він повинен віддати це в 30-кратному розмірі, а коли це належить мушкенуму, він повинен повернути в 10-кратному розмірі; а коли злодієві нічим віддати, то його слід убити¹¹⁷.

[§ 9] Якщо чоловік, у якого пропало що-небудь, знайде свою річ в руках [іншого] чоловіка, і той, у кого в руках знайдеться ця річ, скаже: «Мені, мовляв, продав її продавець, я купив її при свідках, мовляв», а хазяїн цієї речі скаже: «Я поставлю свідків, які знають мою річ», то покупець повинен привести продавця, що продав річ, і свідків, при кому він купив; так само і хазяїн цієї речі повинен поставити свідків, які знають його річ. Судді повинні розглянути їх справу, а свідки, при яких віддано купівельну плату, і свідки, які знають ту річ, повинні розповісти перед богом те, що вони знають. Продавець – злодій, його слід убити; хазяїн речі повинен одержати її назад, покупець повинен взяти відважене ним срібло з дому продавця.

[§ 10] Якщо покупець не приведе продавця, який продав йому, і свідків, при яких він купив, а тільки хазяїн речі поставити свідків, які знають його річ, покупець – злодій, його слід убити; хазяїн речі повинен одержати свою річ.

[§ 11] Якщо хазяїн речі не приведе свідків, які знають його річ, він – брехун, зводить наклеп, його слід убити.

формулюванням («якщо ...»); про яку ситуацію йдеться, іноді можна зрозуміти, тільки дотавши статтю до кінця (як у нашому прикладі) або навіть порівнявши її з іншими статтями.

¹¹³ Зазначимо, що ст. 6–12, 21–22, 25, 253–256 охороняють власність на рухоме майно найлютішими заходами, котрі значно перевищують таліонну систему.

¹¹⁴ Тобто особи, яка неправомерно довільно розпоряджатися майном свого батька – «людини». Вся стаття присвячена спробам без належного оформлення «купити» майно у людини, яка не має повного права розпоряджатися ним, оскільки вона перебуває під патріархальною владою іншої особи (у даному разі «людини» – повноправної вільної). Порівн. ст. 124 про такі ж не оформлені спеціально покупки у повноправного власника майна.

¹¹⁵ ЗХ взагалі надзвичайно негативно ставляться до угод, не оформлених належним документом та не підтверджених свідками (пор. ст. 9–11, 122–124, 129). Навіть шлюб, не оформлений договором, вважався недійсним.

¹¹⁶ Характерне для ЗХ прагнення прирівняти один злочин до іншого, більш простого та очевидного.

¹¹⁷ Природно поставити питання, чи мала взагалі практичний сенс застереження, що надає злочинцеві право відкупитися від покарання багаторазовим штрафом: важко уявити собі, щоб людина стала красти якийсь предмет, маючи водночас коштами на 10–30-кратну купівлю такого самого предмета. Таким чином, своїх коштів на виплату штрафу реальний злодій, вірніше всього, не мав, і якщо йому не вдавалося зайняти їх (наприклад, ціною самопродажу в кабальне рабство), пом'якшення, що допускається першою частиною статті, не мало для нього жодної ціни.

[§ 12] Якщо продавець помер, покупець одержує в 5-кратному розмірі позов, [поданий] в цій судовій справі, з дому продавця.

[§ 13] Якщо свідків цього чоловіка немає близько, – судді призначають йому строк до 6-го місяця. Якщо на 6-й місяць своїх свідків він не приведе, він брехун, повинен зазнати кари, [визначеної] в такій судовій справі¹¹⁸.

[§ 14] Якщо чоловік украде малолітнього сина чоловіка, його слід убити.

[§ 15] Якщо чоловік виведе за ворота раба палацу або рабиню палацу, або раба мушкенума, або рабиню мушкенума, його слід убити.

[§ 16] Якщо чоловік сховає в своєму домі збіглого раба, який належить палацу або мушкенуму, і не виведе його на поклик глашатая, цього домохазяїна слід убити.

[§ 17] Якщо чоловік спіймає в степу збіглого раба або рабиню і доставить його хазяїнові, хазяїн раба повинен виплатити йому 2 сиклі срібла.

[§ 18] Якщо цей раб не назве свого пана, слід привести його в палац, потім, розслідувавши обставини його справи, повернути його хазяїнові його.

[§ 19] Якщо ж він затримає цього раба в своєму домі і потім раб буде знайдений в його руках, цього чоловіка слід убити¹¹⁹.

[§ 20] Якщо раб втече з рук того, хто його затримав, цей чоловік повинен поклястися богом хазяїну раба і бути вільним [від відповідальності]¹²⁰.

[§ 21] Якщо чоловік зробить пролом в будинку¹²¹, його слід убити і закопати перед цим проломом.

[§ 22] Якщо чоловік учинить грабіж і буде спійманий, його слід убити.

[§ 23] Якщо грабіжник не буде схоплений, пограбований повинен клятвено показати перед богом все, що пропало у нього, а община¹²² і рабіанум¹²³, на землі чи в окрузі яких вчинено грабіж, повинні відшкодувати йому, що у нього пропало¹²⁴.

[§ 24] Якщо [при цьому загублено] життя, община і рабіанум повинні відважити 1 міну срібла його родичам.

¹¹⁸ Тобто покарання, яке загрожувало б обвинуваченому, якби звинувачення було доведено.

¹¹⁹ Ст. 17–20 регулюють різні аспекти тієї ж ситуації: якась людина спіймала раба-втікача, причому цей раб може належати будь-якій приватній особі, перш за все вільному повноправному «чоловіку». Відмінність ст. 19 від ст. 16 полягає, таким чином, по-перше, у тому, що в ст. 19 йдеться про затримання, а не про приховування раба-втікача, по-друге, у тому, що в ст. 19 йдеться про рабів приватних осіб, а в ст. 16 – про рабів палацу та палацових людей. Із порівняння ст. 17 з іншими статтями слідує, що повернення рабів-втікачів державі було обов'язком і ніяк не винагороджувалося (на відміну також обов'язкового повернення раба приватній особі).

¹²⁰ Покаранням у разі помилкової клятви буде неминучий гнів бога, іменем якого присяглися.

¹²¹ Без сумніву, з метою крадіжки.

¹²² Тут і нижче так перекладається акк. термін «алу», досл. «поселення».

¹²³ Акк. рабіанум (також хазіанум, «містоправитель») – глава общинного поселення за призначенням царя.

¹²⁴ Одна з небагатьох статей ЗХ, яка змальовує роль общини.

[§ 25] Якщо в чиємусь домі спалахне вогонь, [і] чоловік, який прийшов гасити його, зверне свій погляд на майно домохазяїна і візьме собі [що-небудь з] майна домохазяїна, цього чоловіка слід кинути в цей вогонь¹²⁵.

[§ 26]¹²⁶ Якщо редум чи баїрум¹²⁷, якому наказано виступити в царський похід, не піде або, найнявши наємника, пошле його своїм заступником, цього редума чи баїрума слід убити; найнятий ним дістає його дім.

[§ 27] Якщо редум чи баїрум буде забраний [в полон?], будучи на царській службі, і після нього його поле і сад будуть віддані іншому, хто буде нести його [військову] повинність, якщо той, повернувшись, дістанеться до своєї общини, слід віддати назад йому його поле і сад, і він буде сам нести свою повинність.

[§ 28] Якщо редум чи баїрум забраний [в полон?], будучи на царській службі, і його син може нести повинність, слід віддати йому поле і сад, і він нестиме повинність свого батька¹²⁸.

[§ 29] Якщо син його малолітній і не може нести повинність свого батька, слід віддати 1/3 поля і саду його матері, і мати його виростить його¹²⁹.

[§ 30] Якщо редум чи баїрум через справи¹³⁰ своєї повинності покине своє поле, сад і дім і перебуватиме далеко, і після нього інший візьме його

¹²⁵ Стаття, очевидно, передбачає самосудну розправу на місці, інакше злодія не можна було б кинути в «цей» вогонь, тобто у вогонь тієї самої пожежі, якою він намагався користуватися.

¹²⁶ Ст. 26–41 регулюють права та обов'язки т. зв. «царських людей», які були зобов'язані цареві тією чи іншою службою («ільком»), а самі забезпечувалися умовною земельною платою (або платнею; втім, у ЗХ з прикладами такого роду ми не зустрічаємося) з боку держави. Мабуть, що переважна більшість їх належала до категорії мушкенумів (порівн. нижче різні обмеження їхніх прав відмовлятися від своєї служби, навряд чи сумісні зі статусом вільної повноправної людини; крім того, стан мушкенумів сам по собі повинен був включати саме таких людей). Основний предмет цих статей – доля майна, виданого царем на забезпечення «царським людям», більшість статей (26–35) говорять про воїнів.

¹²⁷ Редум і баїрум – військові колоністи. Саме з них складалося рядове воїнство старовавилонських царів (крім редума і баїрума, з військових ЗХ згадують лише офіцерів). Вони отримують від царя в особисте умовне тримання землі (редум – ще й худобу), на яких господарюють силами своєї сім'ї, а самі зобов'язані цареві військовою службою. Як державне майно, видане редуму та баїруму забезпечення землею та худобою не підлягало відчуженню. Однак поряд з ним редум і баїрум могли набувати будь-яке майно на засадах приватної власності та відповідно розпоряджатися ним (ст. 39). Закон прагнув зробити статус військових колоністів незворотним та спадковим (див. ст. 27–28, ст. 41). Редуми отримували від царя покращене забезпечення (не тільки землею, але і худобу, ст.35), але, з іншого боку, були й у мирний час адміністративно та юридично підпорядковані офіцерам (ст. 34). Очевидно, йдеться про важкоозброєні війська регулярного ладу (редуми) і легкоозброєних стрільців (баїруми, порівн. досл. значення слова «баїрум» – «ловець»).

¹²⁸ Таким чином, держава заохочувала спадкову передачу статусу військового колоніста. Примітно, що про заміщення вбитого військового колоніста ЗХ мовчать; очевидно, це питання вирішувалося відповідним чиновником згідно зі сформованої адміністративної практики. Однак якщо син зниклого безвісти військового колоніста був переважним спадкоємцем статусу свого батька, тим більше це мало стосуватися синів убитих.

¹²⁹ Про подальшу його службу нічого не говориться, тож мова, очевидно, йде про земельну «пенсію», що виділяється малолітньому сину зниклого військового колоніста.

¹³⁰ Дослівно: «перед лицем».

поле, сад і дім і буде нести його повинність протягом трьох років, то, якщо він повернеться і вимагатиме своє поле, сад і дім, – не слід віддавати їх йому, і той, хто взяв їх і ніс його повинність, повинен буде нести [її].

[§ 31] Якщо ж він буде відсутній тільки один рік і повернеться, слід віддати йому його поле, сад і дім, і він сам нестиме свою повинність¹³¹.

[§ 32] [Як]що редум чи баїрум, якого забрали [в полон] (?) під час царського походу, буде викуплений тамкаром¹³² і доставлений в свою общину, то, коли в його домі є чим викупитися, він повинен викупити себе сам; коли в його домі нічим викупитися, він повинен бути викуплений храмом своєї общини, а коли у храму общини його нічим викупити, його повинен викупити палац¹³³. Його поле, сад і дім не слід віддавати на його викуп¹³⁴.

[§ 33] Якщо сотник чи десятник взяв людину, яка не підлягає призову, або він прийняв для царського походу найманця і послав його як заміну, то цей сотник або десятник має бути вбитий.

[§ 34] Якщо сотник чи десятник забрав добро редума, притиснув редума, віддав редума в найм, видав редума сильному в суді чи забрав подарунок, який цар дав редуму, то цього сотника або десятника слід убити¹³⁵.

[§ 35] Якщо чоловік купить у редума волів або овець, подарованих редуму царем, він втрачає своє срібло¹³⁶.

[§ 36] Поле, сад і дім редума, баїрума або того, хто приносить податок¹³⁷ [або орендну плату], не можуть бути віддані за срібло.

¹³¹ Очевидно, за необумовленого у 3X дворічного терміну відсутності рішення надавалося на свавілля відповідного чиновника.

¹³² Див. прим. до ст. 49.

¹³³ Отже, вищою інстанцією з викупу воїна виявляється палац – безперечно, саме тому, що воїн сидів на державній землі.

¹³⁴ Храміві господарства за Хаммурапі були частиною державного господарства. Таким чином, йдеться про викуп за рахунок того храму, до якого було в культовому відношенні «приписано» це поселення. Ця стаття доводить, що військові колоністи жили особливими «поселеннями» общинного типу (зокрема, з круговою майновою порукою та власними «храмами»).

¹³⁵ Баїрум тут не згадується. СENS цього відмежування, звичайно, не в тому, що з баїрумом усі перелічені речі можна робити безкарно. Стаття перераховує зловживання, що стосуються виключно мирного життя і можливі лише за постійного та нормативного адміністративно-юридичного контролю сотників і десятників над редумами (наприклад, беззаконно «передати» редума сильному в суді» офіцер міг лише в тому випадку, якщо взагалі представляв редума в судах чи давав санкцію на його видачу і т. д.). Мовчання про баїрума пояснюється, очевидно, тим, що стосовно нього можливість таких зловживань не виникала взагалі (тобто він потрапляв під владу офіцерів тільки на війні).

¹³⁶ СENS цього параграфа, знову-таки, не в тому, що баїрум, тут не згаданий, може продавати видану йому в умовне забезпечення царську худобу, а в тому, що в нього зовсім немає такої худоби.

¹³⁷ «Несучими податъ» (акк. «наші більтим») називалися особи, які отримували для обробки ділянку царської землі під умовою виплати (натурою) більшої частини врожаю, тобто царські здольщики. Така виплата вважалася їхнім обов'язком («ільком»). Держава не укладала з ними договорів про оренду, їхнє становище цілком регулювалося адміністрацією. Зокрема, адміністрація могла переміщати їх з однієї ділянки на іншу. Земельна ділянка часто видавалася їм одна на цілу групу. До «несучих податъ» зараховувалися також інші «царські люди», існуючі на аналогічних умовах – пастухи та ремісники (у більш вузькому значенні слова тільки таких ремісників і нази-

[§ 37] Якщо чоловік купить поле, сад чи дім редума, баїрума або того, хто приносить податок [орендну плату?], його документ слід розбити, і він втрачає своє срібло, [а] поле, сад і дім повертаються їх [старому] хазяїнові¹³⁸.

[§ 38] Редум, баїрум або той, хто приносить податок [орендну плату?], не може відписувати з своїх поля, саду чи дому, зв'язаних з його повинністю¹³⁹, своїй жінці або дочці, а також віддавати за свій борг.

[§ 39] З поля, саду чи дому, які він, купивши, придбав, він може відписувати своїй жінці або дочці, а також віддавати за свій борг.

[§ 40] Надитум¹⁴⁰, тамкар¹⁴¹, або зобов'язаний іншою повинністю¹⁴² можуть віддавати своє поле, сад чи дім за срібло. Покупец мусить нести повинність, зв'язану з купленими ним полем, садом чи домом¹⁴³.

[§ 41] Якщо чоловік обміняє [на свої] поле, сад і дім редума, баїрума або того, хто приносить податок [орендну плату?], і зробить приплату, то редум, баїрум або той, хто приносить податок, може повернутися до свого поля, саду і дому; може забрати зроблену йому приплату¹⁴⁴.

вали «несучими податъ»). Реально статус «несучого податъ» був спадковим. Можна не сумніватися, що експлуатація землеробів з числа «несучих податъ» була важчою за податкову експлуатацію общинників (інакше цареві взагалі не було б сенсу надавати їм землю). Цікаво, однак, що такі землероби іменувалися офіційно «намісниками», тобто. як би представниками бога та палацу на своїх крихтих ділянках землі!

¹³⁸ Мета ст. 35 і 37 – виключити можливість продажу «царською людиною» державного майна, виданого їй в умовне тримання, на сторону як приватного надбання. Звернімо увагу, що ЗХ досягають цієї мети не покараннями, обіцяними продавцю – розкрадачу державного добра, а навпаки, хитромудрою пільгою на його адресу, яка робить, проте, безглуздою саму угоду: хто в обхід закону буде купувати державне добро у «царської людини», якщо відомо, що за законом той має повне право (точніше, обов'язок) залишити собі і отриману плату, і «продане» майно?

¹³⁹ Тобто видані йому в умовне утримання як забезпечення його служби – ілька.

¹⁴⁰ Дослівно «безплідна». Жриця, яка була позбавлена права дітонародження і отримувала за здійснення своїх обов'язків наділ із царської землі. Нагадаємо, що храми при Хаммурапі входять до складу державного господарства.

¹⁴¹ Тут: торговий агент держави. Хаммурапі ліквідував велику приватну торгівлю; купці або повинні були розлучитися зі своїм заняттям, або вступити до державної служби. Такий купець, що нісе ільк тамкара, мав торгувати державним товаром та приносити державі прибуток, за що отримував право вести також самостійні, приватні торгові операції (на практиці ті та інші могли поєднуватися, і тамкар міг, наприклад, обернувши довірені йому державою кошти, належну частину прибутку віддати державі, а решту забрати собі). Саме людям, які несли ільк тамкара, було доручено збір податків.

¹⁴² Дослівно «і (будь-який) інший ільк». В першу чергу маються на увазі високопрофесійні ремісники та адміністративний персонал.

¹⁴³ Таким чином, надітум, тамкар та люди інших видів царської служби (але не військові колоністи і «несучі податъ», див. ст. 41!) могли продавати свій ільк разом із його забезпеченням будь-якому бажаючому, тобто йти з царської служби, підшукавши заступника та оформивши передачу йому свого наділу та служби як акт купівлі-продажу. Вільно продавати свої ділянки як приватні було, однак, заборонено і їм (ст. 71). Оскільки йшлося про високозабезпечені та почесні посади, наділи та ільки, згадані у ст. 40, зазвичай, діставалися «авілумам».

¹⁴⁴ Ця стаття разом зі ст. 36–37 забороняє військовим колоністам і «несучим податъ» проводити ту саму операцію, що й іншим царським людям за ст. 40, користуючись тим самим методом, що й у ст. 35, 37. Таким чином, ЗХ прагнуть виключити передачу наділів та служби військовими колоністами та «несучими податъ», роблячи їх фактично спадковими кріпаками. Причини, з яких

[§ 42]¹⁴⁵ Якщо чоловік, взявши поле для обробітку, не виростить на ньому хліба, [то] викритий в тому, що він не працював на полі, він повинен віддати хазяїнові поля хліб, як його сусіди.

[§ 43] Якщо він, не обробивши поля, лишить його під паром, він повинен віддати хазяїнові поля хліб, як його сусіди, і поле, залишене ним під паром, повинен заорати [?], поборонувати [?] і повернути хазяїнові поля.

[§ 44] Якщо чоловік візьме на 3 роки цілину для підняття, але через лінощі не обробить землі, на 4-й рік він повинен зорати [?], скопати [?] і оборонувати поле і повернути його хазяїнові поля [?], а також відміряти йому 10 гур зерна за кожен бур поля¹⁴⁶.

[§ 45] Якщо чоловік віддасть своє поле землеробові за орендну плату і одержить орендну плату за своє поле, [а] потім Адад затопить поле або повінь знищить [врожай], то збитки падають [тільки] на землероба.

[§ 46] Якщо він не одержує [певної] орендної плати [і] або віддав поле з половини або за третю частину, [то] хліб, що є на полі, землероб і хазяїн поля повинні ділити відповідно до співвідношення [їх частин] [?].

[§ 47] Якщо землероб не матиме в перший рік [користі від] своїх трудів [і] скаже «Я [знову] оброблю поле для себе [тобто на свій риск?]» – хазяїн поля не повинен заперечувати проти цього; поле його повинен обробляти тільки цей його землероб, і під час жнив він одержить хліб згідно з договором.

таких перешкод не чинили «царським людям» за ст. 40, можна відновити тільки приблизно. У ст. 40 йдеться про «царських людей» найвищої категорії, самих по собі нечисленних, не зацікавлених у рятуванні від своєї служби і в той же час наділених достатньою кількістю землі для того, щоб їм не міг відкупити «випадковий» покупець, і щоб таких покупців взагалі не було багато. З «царськими людьми» ст. 41, служба яких достатньо обтяжлива, справа складалась прямо протилежним чином, і надання їм права вільно передавати ільк призвело б до неконтрольованого масового перерозподілу ділянок та «плинності кадрів», що супроводжувалось би всілякими зловживаннями і, на чому особливо важливо наголосити, концентрацією державної землі у руках великих власників (на отриману землю ті садили б своїх залежних людей – хоча б її вчорашніх власників – які й несли б реально за них ільк). Таке використання «проміжних» великих експлуататорів між державою та реальним працівником на ділянці державної землі і прагнуть виключити ЗХ.

Відмінність ст. 41 від ст. 36–37 у тому, що у ст. 41 йдеться про обмін ділянок (з доплатою), а в ст. 36–37 – про чистий продаж.

¹⁴⁵ Ст. 42–70 регулюють операції з нерухомістю та відповідальність за правопорушення, пов'язані з нерухомим майном. При цьому ст. 42–48 стосуються оренди цілини та поля, ст. 60–65 – оренди саду (орендна плата в другому випадку вища, ніж у першому, оскільки і робота орендаря саду набагато легша). Ст. 49–52 присвячені заставі землі. ЗХ залишають у всіх випадках орендовану та закладену землю за первісним власником та всіляко підкреслюють його права. Мета цього – виключити перехід орендованої ділянки в руки орендаря, що вело б до концентрації землі. Зокрема, при заставі врожай повинен залишатися в руках справжнього власника закладеної землі, і той віддає позикодавцю суму закладу, лише продавши врожай (зібраний позикодавцем, ст. 49–50!).

¹⁴⁶ Для порівняння: прожитковий мінімум в рік на сім'ю – близько 6 гурів.

[§ 48] Якщо чоловік має на собі процентний борг, [а] Адад затопить його поле або повинь знищить [його врожай], або внаслідок посухи в полі не виросте зерно, – він може не повертати в цьому році зерна позикодавцеві і переписати свою табличку; так само й проценти за цей рік він може не віддавати.

[§ 49] Якщо чоловік, позичивши срібло у тамкара¹⁴⁷, віддасть тамкару придатне для обробітку зернове або сезамне поле, кажучи йому: «Оброби поле, збери зерно або сезам і візьми його собі», якщо землероб¹⁴⁸ виростить на полі зерно або сезам, – це зерно і сезам повинен під час жнив взяти [тільки] хазяїн поля і повинен віддати тамкару зерно за срібло, взяте ним у тамкара, з процентами на нього, а також за витрати тамкара по обробітку.

[§ 50] Якщо він віддасть [вже] оброблене зернове поле або сезамне поле, – зерно або сезам, що є на полі, повинен взяти [тільки] хазяїн поля і повинен повернути тамкару срібло з процентами на нього.

[§ 51] Якщо у нього немає срібла для оплати, – він повинен віддати тамкару [зерно або] сезам в розмірі ціни позиченого ним у тамкара срібла з процентами на нього згідно з царськими постановами¹⁴⁹.

[§ 52] Якщо землероб [тамкар] не виростить на полі зерна або сезаму, це не міняє договору.

[§ 53] Якщо чоловік полінується укріпити греблю свого поля, і внаслідок того, що гребля не була укріплена ним, в його греблі станеться прорив і вода затопить польову ділянку, чоловік, в греблі якого стався прорив, повинен відшкодувати погублене ним зерно.

[§ 54] Якщо він не може відшкодувати зерно, слід віддати його і його майно за срібло, і [це срібло] повинні поділити між собою хазяїни польових ділянок, зерно яких знищила вода.

[§ 55] Якщо чоловік, відкривши свій арик, через недбалість допустить, що вода затопить поле його сусідів, він повинен відміряти зерно, як у його сусідів.

¹⁴⁷ Загалом термін «тамкар» у ЗХ вживається у значенні «людина, яка вклала капітал у торговельно-лихварську операцію». Так називали і купців, і лихварів. Купці-тамкари, як вказувалося вище, були перетворені у державних агентів (посада яких так і називалася – «тамкар»), але лихварську операцію могла здійснити будь-яка приватна особа; у ЗХ вона також називалася «тамкаром». Це видно зі ст. 116, де йдеться про «тамкара» даної особи, а з порівняння зі ст. 113 з'ясовується, що цим «тамкаром» могла бути кожна людина по відношенню до іншої людини. Хаммурапі обмежує відсоток на борг 20 % річних на срібло та 33,5 % річних на зерно.

¹⁴⁸ Як і слід було очікувати, тамкар не обробляв землю сам, а наймав «землеробів». Йдеться, таким чином, про суборенду.

¹⁴⁹ Мається на увазі указ, що встановлює ціни на зерно та сезам у сріблі, порівн. ст. 89. У ст. 49–51 проводиться та думка, що у нормі господар закладеного тамкару поля має сам продати врожай за срібло та з отриманих коштів відшкодувати борг і лише за крайньої потреби може віддати його натурою. Звідси видно досить високий рівень розвитку товарно-грошових відносин.

[§ 56] Якщо чоловік випустить воду, і вона затопить підготовлене для сівби поле його сусіда, він повинен відміряти йому 10 гур зерна за кожен бур поля.

[§ 57] Якщо пастух не домовиться з хазяїном поля про годування дрібної худоби травою і без [дозволу] хазяїна поля випасе на полі траву дрібною худобою, то хазяїн поля повинен вижати своє поле; пастух, який без [дозволу] хазяїна поля випасе траву дрібною худобою, повинен, крім того, віддати хазяїнові поля 20 гур зерна за кожен бур поля.

[§ 58] Якщо після того, як дрібна худоба підніметься з поля [і] все стадо [?] буде заперте в міській брамі, пастух пустить дрібну худобу на поле [і] випасе траву на полі дрібною худобою, пастух повинен стерегти поле, траву з якого він випас [худобою і] під час жнив відміряти хазяїнові поля 60 гур зерна за кожен бур поля.

[§ 59] Якщо чоловік зрубає в саду чоловіка дерево без [дозволу] хазяїна саду, він повинен відважити $1/2$ міни срібла.

[§ 60] Якщо чоловік дасть садівникові поле для насадження саду, [і] садівник розведе сад і буде рости його протягом 4 років, – на 5-й рік садовласник і садівник ділять сад між собою порівну, садовласник повинен вибрати і взяти свою частину [першим].

[§ 61] Якщо садівник не скінчить розведення саду на полі, залишить частину необробленою, необроблена частина входить в його пайку.

[§ 62] Якщо він не перетворить даного йому поля на сад, то коли це – оброблена земля, садівник мусить відміряти хазяїнові поля орендну плату, як у сусідів, за роки, коли вона лежала в запустінні, а також виконати роботу на полі і повернути його хазяїнові поля.

[§ 63] Якщо це – цілина, він повинен виконати роботу на полі і повернути хазяїнові поля, а також відміряти за 1 рік 10 гур зерна за кожен бур поля.

[§ 64] Якщо чоловік дасть сад садівникові для запилення [пальм], то садівник, поки він обробляє сад, повинен віддавати $2/3$ садового прибутку садовласникові, а $1/3$ повинен брати собі.

[§ 65] Якщо він не буде запилювати сад і зменшить прибуток, то садівник [повинен віддати] орендну плату, як у сусідів.

[§ 66] Якщо чоловік позичить срібло у тамкара і його тамкар вимагатиме у нього сплати [боргу] [?], а йому нічим буде віддати і він віддасть тамкарові свій сад після запилення і скаже: «Всі фініки, що вирости в саду, візьми за твоє срібло», то цей тамкар не може погоджуватися на це. Фініки, що вирости в саду, повинен взяти садовласник і задовільнити тамкара сріблом, з процентами на нього згідно зі своїм документом, а решту фініків, що вирости в саду, повинен взяти [тільки] садовласник. (Далі йде велика лакуна).

...

[§ 71] Якщо чоловік віддасть зерно, срібло чи інше рухоме майно [на сплату] за зв'язаний з повинністю дім свого сусіда, який він хоче купити, він втрачає все, що він віддав; дім слід повернути його хазяїнові. Якщо цей дім не зв'язаний з повинністю, то він може купити і дати за нього зерно, срібло чи [інше] рухоме майно¹⁵⁰. (Далі йде велика лакуна).

...

[§ 73] [Якщо...] чоловік, що живе в [домі], віддасть домовласникові повністю річну наємну плату, але домовласник примусить пожителця вибратися до закінчення строку, домовласник, [за те, що примусив пожителця залиш]ити його дім до закінчення строку, [втрачає] срібло, віддане пожителем.

...¹⁵¹(Далі йде велика лакуна).

[§ 88] Якщо тамкар дав зерно за процентний борг, [то] він може взяти за 1 гур 1/5 зерна як проценти, якщо він дав срібло за процентний борг, [то] за один сикль срібла він може взяти 1/6 сикля [і] 5 ше [як] проценти¹⁵².

[§ 89] Якщо людина, яка взяла в борг під відсотки, не має срібла для повернення боргу, а має тільки зерно, то, слідуючи царському уставу¹⁵³, тамкар повинен взяти як відсоток 100 ка на 1 гур одним зерном.

¹⁵⁰ Ця стаття вказує на вільну купівлю-продаж землі, яка не є умовним триманням. До категорії такої землі, звичайно, могла належати і наново розорана приватними особами (тими ж мушкену-мами) земля, але перш за все до неї повинна була належати земля общинників (у цій статті вона не виділяється із категорії земель, що підлягають вільному відчуженню). Характерно, що жодної общинної санкції на таку операцію ст. 71 не передбачає (можливо, втім, що така санкція вважалася частиною звичайового права, яке не змінюється царем, і не згадувалася саме тому). Реально земля, проте, продавалася вкрай рідко (це видно зі змісту документів, що дійшли до нас, а також з незначної уваги, яку ЗХ приділяють продажу землі порівняно, наприклад, з її ж орендою), і такий акт вважався дуже болючим для продавця, що розлучається із землею.

¹⁵¹ Ст. 70-ті–126 стосуються всляких торгових і комерційних операцій, в основному – позик, застав та віддачі на зберігання. Загалом можна помітити, що основними видами діяльності, пов'язаної з грошовими відносинами, які прагнула контролювати держава (а вона, швидше за все, хотіла контролювати всі сфери великого обігу рухомості) були: лихварство в тій чи іншій формі, дальня оптова торгівля та, нарешті, утримання заїжджих дворів (у перекладі умовно «шинків»). Інших скільки-небудь істотних явищ у сфері товарно-грошових відносин, у тому числі у сфері послуг, Месопопотамія, мабуть, не знала.

¹⁵² Ст. 88, 111, 114, 121, 215–217, 221–223, 228–234, 239, 257–258, 261, 268–277 є яскравим прикладом державного регулювання приватних угод. Вони встановлюють тарифи на наймання кваліфікованих фахівців, ремісників та сільськогосподарських робітників, худоби, возів, суден; фіксують ціни та співвідношення цін на зерно, срібло, сикеру (пор. зі ст. 51) і т. д. У реальних приватних угодах, як видно з документів, цих норм дотримувалися далеко не завжди, але за бажання подібну угоду завжди можна було опротестувати у суді.

Ст. 88–96 покликані обмежити лихварство (зокрема, вищий лихварський відсоток за ЗХ – 20 %) і олегшити або спростити розплату за боргами боржників. «Тамкари», про яких при цьому йдеться, – не обов'язково люди, які займають державну посаду з такою назвою, але позикодавці взагалі (див. ст. 113–116, де йдеться про приватних осіб, які дають позику один одному). Підкреслимо, що будь-яка лихварська операція мала проводитися під контролем держави (ст. 95).

¹⁵³ Пор. ст. 51.

[§ 90] Якщо тамкар відмовиться і перевищить відсоток у 100 ка зерна на 1 гур або сріблом 1/6 сикля і 6 ше на 1 сикль і стягне підвищений відсоток, то він втрачає все, що дав у борг.

...

[§ 93] [Якщо тамкар, що дав у борг під відсотки і отримав частину суми боргу зерном, відповідно до того]¹⁵⁴, скільки він взяв, не вказав зменшення боргу та не написав додаткового документа, або додав відсотки до основної суми боргу, то цей тамкар повинен повернути подвійну кількість зерна, отриманого ним.

[§ 94] Якщо тамкар дав у борг під проценти зерно або срібло і, коли він давав [у борг], він дав срібло малою гирею і зерно малою мірою, а коли одержав [назад борг], він прийняв срібло великою гирею [і] зерно великою мірою, [то] цей тамкар втрачає все, що він дав [у борг]. (Далі сильно пошкоджені статті).

...

[§ 96] [Якщо чоловік, маючи на собі борг зерном] або сріблом, не має зерна або срібла [для оплати], але має [інше] рухоме майно, то він може віддати тамкарові перед свідками, скільки він взяв [?] усім, що б не було в його руках, і тамкар не повинен від[мовлятися], а повинен прийняти. (Далі іде лакуна, яка містить лише слова «... він повинен бути страчений»).

...

[§ 99]¹⁵⁵ Якщо людина дала людині срібло в порядку «товариства», то прибуток та збиток, які будуть, вони мають порівну поділити перед богом.

[§ 100] Якщо тамкар дав шамаллуму¹⁵⁶ срібло для продажу та покупки і послав його в торгову подорож, а шамаллум у дорозі срібло витрачав¹⁵⁷, то якщо там, куди він вирушив, він отримав прибуток, він повинен порахувати відсотки на все срібло, скільки він взяв, і дні його вони повинні порахувати, а потім він повинен сплатити своєму тамкару¹⁵⁸.

¹⁵⁴ Відновлено за змістом контексту.

¹⁵⁵ Ст. 99–107 присвячені спільним операціям із грошима, як правило торговим операціям із вкладом капіталу однієї зі сторін та виконанням операції іншою. Там, де йдеться про торгівлю, під «тамкаром» маються на увазі люди, які займають посаду «тамкара» (всім іншим займатися великою торгівлею було, мабуть, заборонено, див. вище), проте йдеться саме про ту частину їх операцій, до яких був залучений їхній приватний капітал і які вони проводили на свій приватний страх та ризик.

¹⁵⁶ Дослівно «рознощик», торговий агент тамкара. Тамкар вручає шамаллуму певний капітал, який той має повернути йому із відсотками (див. ст. 102). Сенс справи для самого шамаллума полягав виключно у високій прибутковості зовнішньої торгівлі, яка дозволяла йому нажити більше, ніж сума, призначена для повернення. Відносини шамаллума і тамкара – договірні (ст. 105–106).

¹⁵⁷ На дорожні витрати.

¹⁵⁸ Тобто шамаллум повинен повернути тамкару основний капітал, довірений йому, окремо порахувати відсотки, які він мав би нажити за домовленістю з тамкаром, відшкодувати з них собі дорожні витрати, підраховані відповідно до умовного поденного розрахунку, а частину відсотків, що залишилася, віддати тому ж тамкару.

[§ 101] Якщо він не знайде баришу [там], куди вирушить, то шамаллум повинен віддати тамкарові взяте срібло в подвійному розмірі¹⁵⁹.

[§ 102] Якщо тамкар дав срібло шамаллуму без процентів¹⁶⁰, а там, куди він вирушив, він зазнав збитків, то він повинен повернути тамкару лише капітал.

[§ 103] Якщо на дорозі ворог відніме у нього все, що він ніс, то шамаллум повинен поклястися перед богом і бути вільним [від відповідальності].

[§ 104]¹⁶¹ Якщо тамкар дасть шамаллуму зерно, вовну, олію або інше майно для торгівлі, то шамаллум повинен записати срібло і віддати тамкару. Шамаллум повинен одержати документ з печаткою під срібло, віддане купцеві.

[§ 105] Якщо шамаллум буде неуважний, не візьме документа з печаткою про срібло, віддане тамкарові, то срібло, на яке не дано документа з печаткою, не можна прилічувати до рахунку.

[§ 106] Якщо шамаллум, взявши у тамкаря срібло, заперечуватиме перед своїм тамкаром, цей тамкар повинен обвинуватити шамаллума перед богом і свідками в одержанні срібла; шамаллум повинен повернути тамкарові все взяте ним у потрібному розмірі.

[§ 107] Якщо тамкар доручить [що-небудь] шамаллуму і шамаллум поверне своєму тамкарові все, що дав йому тамкар, а тамкар заперечуватиме перед ним [те], що шамаллум вже віддав це йому, цей шамаллум повинен обвинуватити тамкара перед богом і свідками; тамкар за те, що він заперечував перед своїм шамаллумом, повинен повернути шамаллуму все одержане ним в 6-кратному розмірі¹⁶².

[§ 108] Якщо корчмарка не приймає хліба на сплату за сикеру, приймає срібло по надто великій гирі і еквівалент сикери зменшує у відношенні до еквівалента хліба¹⁶³, цю корчмарку слід викрити і кинути у воду.

[§ 109] Якщо в домі корчмарки зберуться злочинці і вона не затримає цих злочинців і не приведе до палацу, цю корчмарку слід убити¹⁶⁴.

¹⁵⁹ Законодавець, безсумнівно, виходив із того, що зовнішньоторговельні операції самі по собі дуже прибуткові, а шамаллум взяв на себе відповідальність за отримання відсотків для тамкара.

¹⁶⁰ Дослівно «з милості». Звідси треба зробити висновок, що зазвичай тамкар надавав шамаллуму капітал під відсотки, і саме такі угоди регулюються в ст. 100–101.

¹⁶¹ Ст. 104 наст., на відміну від попередніх, стосуються ситуації, коли тамкар вручає шамаллуму не срібло, а товар; однак повертати йому треба, звісно, срібло.

¹⁶² Звернемо увагу на те, що тамкар платить за обман шамаллума вдвічі більше, ніж шамаллум – за обман тамкара. Тут Хаммурапі керується, по-перше, принципом зростання відповідальності посадової особи порівняно з відповідальністю найнятої нею особи приватної (або підлеглої їй) та загальним прагненням захищати слабких перед сильним.

¹⁶³ Тобто збільшувала ціну сикери у зерні. Ця стаття свідчить про державне встановлення та регулювання цін на основні товари (сикеру, зерно, срібло) та їх співвідношення. Привертає увагу лютість кари за порушення цих встановлень.

¹⁶⁴ Очевидно, заїжджі двори часто перетворювалися на притони злочинних угруповань.

[§ 110] Якщо надитум або ентум¹⁶⁵, яка не живе в обителі, відкриє корчму¹⁶⁶ або заради сікери увійшла в корчму, то цю повноправну жінку¹⁶⁷ повинні спалити.

[§ 111] Якщо корчмарка дала в борг 60 сила пива, то під час жнив вона може одержати 50 ка зерна.

[§ 112] Якщо чоловік, перебуваючи в дорозі, віддасть іншому срібло, золото, [дорогоцінне] каміння або [інше] рухоме майно, що є в нього, з дорученням доставити як посилку, [але] цей чоловік не доставить того, що повинен був доставити, туди, куди повинен був доставити, [а] забере [собі], хазяїн повинен викрити цього чоловіка в тому, що він не віддав того, що мало бути послане, і цей чоловік повинен повернути хазяїнові посилки все дане йому в 5-кратному розмірі.

[§ 113] Якщо чоловік має за чоловіком борг зерном або сріблом і без [дозволу] хазяїна зерна візьме хліб в житниці або в клуні, цього чоловіка слід викрити в тому, що він взяв зерно з житниці або з клуні без [дозволу] хазяїна зерна, і він повинен повернути все взяте ним зерно і втрачає все, дане ним [в позику]¹⁶⁸.

[§ 114]¹⁶⁹ Якщо чоловік, не маючи за чоловіком боргу зерном або сріблом, візьме в заставу належну йому особу, за кожну взяту особу він мусить заплатити 1/3 міни срібла¹⁷⁰.

[§ 115] Якщо чоловік, маючи за чоловіком борг зерном або сріблом, візьме в заставу належну йому особу, і взятий в заставу помре в домі того, хто його взяв в заставу, природною смертю, то ця судова справа не веде до позову.

[§ 116] Якщо взятий в заставу помре в домі того, хто взяв у заставу, від побоїв або жорстокого поводження, хазяїн взятого у заставу¹⁷¹ повинен

¹⁶⁵ Категорія жриць.

¹⁶⁶ Сенса: відкриє питний заклад.

¹⁶⁷ Дослівно «авілтум», ж. р. від «авілум».

¹⁶⁸ Ця стаття покликана виключити насильницьке стягнення боргу позикодавцем, тобто захищає боржника.

¹⁶⁹ Ст. 114–117 встановлюють патріархальне право батька сімейства розпоряджатися членами своєї сім'ї як своєї власністю. Операції, про які тут йдеться, відрізняються від простого лихварства тим, що тут позикодавець забирає заручників із сім'ї боржника у забезпечення невикраденого у строк боргу (ст. 115 наст.) або просто у тимчасове заміщення виданої позики (ст. 114). Ця ситуація відрізняється від ситуації, описаної в ст. 117–119: там йдеться не про заставу, а про віддачу людиною члена своєї сім'ї в рабство на сплату боргу, який він не може виплатити іншим чином. Той факт, що насправді ця віддача виявляється зворотньою і члени сім'ї повертаються в сім'ю, пов'язаний (на відміну ст. 114–116) не з виплатою боргу, тобто не з приватними відносинами, а з державним надзвичайним втручанням у ці стосунки.

¹⁷⁰ Очевидно, ця стаття встановлює мінімум, за який можна було взяти в заклад людину. Навряд чи йдеться про штраф за довільне насильницьке захоплення заручника (без боргу): таке навряд чи було мислимим саме собою і каралося б, мабуть, суворіше.

¹⁷¹ Тобто боржник, який мав над заручником патріархальну владу і цією владою видав його у заставу боргу.

викрити свого тамкара [позикодавця]; якщо [взятий у заставу] – син чоловіка, слід убити його сина, якщо він – раб чоловіка, він повинен відважити $\frac{1}{3}$ міни срібла і втрачає все, дане ним в позику.

[§ 117]¹⁷² Якщо чоловік має на собі борг і він віддасть за срібло або віддасть в боргову кабалу¹⁷³ свою жінку, свого сина чи свою дочку, вони повинні служити в домі їх покупця або позикодавця [тільки] 3 роки; на 4-й рік слід випустити їх на волю.

[§ 118] Якщо він віддасть в боргову кабалу раба або рабиню, то тамкар може передати їх далі, продати їх за срібло, їх не можна вимагати назад через суд¹⁷⁴.

[§ 119] Якщо чоловік має на собі борг і він віддасть за срібло свою рабиню, що народила йому дітей, і срібло, яке відважив тамкар¹⁷⁵, хазяїн рабині відважить йому, свою рабиню він може звільнити.

[§ 120]¹⁷⁶ Якщо чоловік зсипає своє зерно на схов у домі чоловіка і хлібна комора буде зламана, або домохазяїн, відчинивши комору, візьме зерно, або зовсім заперечуватиме, що зерно засипано в його домі, хазяїн зерна повинен клятвенно поклястися перед богом про своє зерно; домо-

¹⁷² Ст. 117–119 стосуються боргів «людей», тобто повноправних общинників і покликані захистити їх від найгірших наслідків боргової залежності (боргового рабства тощо).

¹⁷³ Сенс статті: «людина» перебуває у боргу, якого вона не має ні сподівання, ні можливості заплатити. У цій ситуації вона може погасити борг, використовуючи члена своєї сім'ї, який перебуває під її патріархальною владою, як власність: або вона продає його третій особі «за срібло» і цим сріблом сплачує борг позикодавцю, або вона віддає його на службу («кабалу») самому позикодавцю як сплату боргу (можливо, потім, роздобувши кошти, вона мала би право викупити члена своєї сім'ї назад). Принаймні з моменту видачі «в кабалу» боржник вважався чистим від боргу (інакше ця ситуація була б невідмінна від ситуації ст. 114, де людина може віддати члена сім'ї у заставу боргу, що залишається за ним). Без втручання держави тим би справа й скінчилася, однак «Закони» повертають після закінчення якогось часу відторгненого члена сім'ї назад, тобто як би анулюють борг заднім числом. Характерно, що подальший перепродаж членів сім'ї «людини» ЗХ забороняють: усі три роки вони повинні обслуговувати саме першого покупця або закабалителя.

Зі ст. 117, 119 також видно, що продавати або видавати в «кабалу» членів своєї сім'ї інакше, як на сплату вже існуючого боргу, «людина» не може. Очевидно, можливості вільно (наприклад, не заради сплати боргу, а заради простого збагачення) розпоряджатися членами своєї сім'ї її позбавив саме Хаммурапі.

За старовавилонськими документами видно, що ст. 117 виконувалася досить суворо, проте, з іншого боку, вивільнений часто не мав коштів і змушений був повертатися в те саме положення, з якого щойно вийшов.

Нарешті, підкреслимо, що ЗХ говорять лише про продаж у рабство «людиною» членів її сім'ї, але не про самопродаж «людини» в рабство, безсумнівно, поширений. Причини цього незрозумілі.

¹⁷⁴ Логіка ст. 118 у тому, що раб, на відміну «людей», вважається річчю, а не особистістю, і тому його повертати не потрібно. Рабами, як і майном, борг виплачується раз і назавжди. Виняток робиться для рабині матері дітей «людини» (ст. 119), яка наближається цим до члену сім'ї. «Продаж за срібло» у ст. 118, на відміну від ст. 117, не розглядається: той факт, що проданим рабом покупець може розпоряджатися своєю волею, очевидний і так.

¹⁷⁵ Тут просто в сенсі «займодавець», див. вище.

¹⁷⁶ Ст. 120–127 стосуються віддачі на зберігання.

хазяїн повинен повернути хазяїнові зерна взятє ним зерно у подвійному розмірі.

[§ 121] Якщо чоловік зсипає своє зерно у домі чоловіка, він повинен віддати 5 ка на рік за кожний гур зерна.

[§ 122] Якщо чоловік віддасть чоловікові на схов своє срібло, золото або іншу річ¹⁷⁷, він повинен показати свідкам усе, що він віддає, укласти договір і може віддавати на схов.

[§ 123] Якщо він віддасть на схов без свідків і договору і [там], куди від віддавав, будуть відрікатися, ця судова справа не веде до позову.

[§ 124] Якщо чоловік віддасть чоловікові на схов срібло, золото або іншу річ перед свідками і той відречеться, цього чоловіка слід викрити, і він повинен повернути все, від чого відрікався, в подвійному розмірі¹⁷⁸.

[§ 125] Якщо чоловік віддасть що-небудь на схов, [і там], куди він віддав, внаслідок підкопу або пролому пропаде що-небудь [з цього] разом з майном домохазяїна, то домохазяїн, що був недбайливий і дав пропасти відданому йому на схов, повинен повернути хазяїнові майна все віддане йому на схов у повному розмірі. Домохазяїн може розшукати те, що пропало в нього, і вимагати [пропажу] у злодія.

(§ 126) Якщо чоловік, у якого нічого не пропало, скаже: «Щось моє пропало», і змусить зібратися свій квартал, то його квартал повинен його викрити перед богом у тому, що нічого його не пропало, і все, що він вимагав, він має подвоїти та віддати своєму кварталу¹⁷⁹.

[§ 127]¹⁸⁰ Якщо чоловік, простягши палець проти ентум або дружини іншого чоловіка¹⁸¹, не доведе [обвинувачення], то цього чоловіка слід побити перед суддями і побрити йому половину голови¹⁸².

[§ 128] Якщо чоловік, взявши дружину, не укладе з нею договору, ця жінка не дружина.

[§ 129] Якщо чийось дружину застануть на ложі з іншим чоловіком, то слід їх зв'язати і кинути їх в воду. Якщо хазяїн дружини пощадить життя своєї дружини, то і цар пощадить життя свого раба.

¹⁷⁷ Хліб сюди не відноситься: його не віддають на зберігання, а «зсипають».

¹⁷⁸ Сенс статті: якщо на порушення ст. 122 при здачі на зберігання людина не уклала договору, а обмежилася одними свідками, суд все ж таки розбиратиметься з її справою (на відміну від ситуації ст. 123, коли нема навіть свідків). Якщо ж вимога ст. 122 була б виконана, то охоронець цінностей не міг би виправдатися взагалі, а невидача цінностей без виправдань була б, мабуть, прирівняна до крадіжки з очевидними наслідками.

¹⁷⁹ Звертаємо увагу на роль територіально-общинного підрозділу – кварталу.

¹⁸⁰ Ст. 127–194 трактують сімейне право, включаючи закони про успадкування (тут держава чи то модифікує, чи то гарантує общинний уклад, оскільки йдеться, зрозуміло, про «людей» – авілумів) та усиновлення.

¹⁸¹ Тобто звинуватив їх у перелюбстві. Жриця-ентум, присвячена богу, очевидно, взагалі була позбавлена права на зв'язок з чоловіком.

¹⁸² Можливо, символ звернення до рабства, навряд чи власне покарання!

[§ 130] Якщо чоловік згвалтує жінку чоловіка, яка не пізнала мужчину і живе в домі свого батька, і його застануть, коли він лежатиме в її лоні, цього чоловіка слід убити; ця жінка лишається вільною [від відповідальності].

[§ 131] Якщо дружина буде під клятвою обвинувачена своїм чоловіком, хоч її не застали на ложі з іншим чоловіком, то вона повинна поклястися богом і може повернутися в свій дім.

[§ 132] Якщо проти чиеїсь дружини буде простягнений палець через іншого мужчину, хоч її не застали на ложі з іншим мужчиною, то заради свого чоловіка вона повинна кинути в річку^{183, 184}.

[§ 133] Якщо чоловік буде забраний в полон і в його домі є [засоби для] прожитку, його [дружина] повинна [... і берегти] своє [майно, а в дім ін]шого [не повинна вхо]дити. Якщо ця жінка не буде берегти свого майна і ввійде в дім іншого, цю жінку слід викрити і кинути в воду¹⁸⁵.

[§ 134] Якщо чоловік буде забраний в полон і в його домі немає [засобів для] прожитку, і через те його дружина ввійде в дім іншого, ця жінка не винна.

[§ 135] Якщо чоловік буде забраний в полон і в його домі немає [засобів для] прожитку, і через те його дружина ввійде в дім іншого і родить дітей, [а] потім її чоловік повернеться і дістанеться до своєї общини, то ця жінка повинна повернутися до свого першого чоловіка; діти йдуть за батьком.

[§ 136] Якщо чоловік, покинувши свою общину, втече, і після цього його дружина ввійде в дім іншого, то, коли цей чоловік, повернувшись, захоче взяти свою дружину, дружина втікача не повинна повернутися до свого чоловіка, через те, що він зневажив свою общину і втік¹⁸⁶.

[§ 137] Якщо чоловік вирішить відринати наложницю, яка народила йому дітей, чи надитум, яка дала йому дітей, то слід повернути цій жінці її посаг і дати їй частину поля, саду і [рухомого] майна, щоб вона могла виростити своїх дітей. Коли вона виростить дітей, слід віддати їй з усього даного їй дітям частину, рівну частині одного спадкоємця; її може взяти [заміж]любимий нею чоловік.

[§ 138] Якщо чоловік вирішить відринати свою [першу] дружину, яка не народила йому дітей, то він повинен віддати їй все срібло її викупної плати і повернути їй посаг, принесений нею з дому її батька, і може відринати її.

¹⁸³ Тобто пройти випробування перед Богом Річки, аналогічно ст. 2.

¹⁸⁴ Порівн. зі ст. 131! Щодо жіночої репутації Хаммурапі довіряє чоловікові менше, ніж сторонній людині, розумно враховуючи сліпоту ревнощів (для стороннього неймовірно).

¹⁸⁵ Таким чином, знову відносно неясна провина прирівнюється до простої і ясної – перелюбу.

¹⁸⁶ Отже, втеча з громади – «нехтування своїм поселенням» – знищує навіть сімейні (тим більше, очевидно, і майнові) права втікача. Зі ст. 136 видно, що приналежність до громади була як правом, так і обов'язком кожного «авілума», і залишати громаду він міг лише з її дозволу.

[§ 139] Якщо викупної плати не було, то він повинен дати їй як розвідну плату 1 міну срібла.

[§ 140] Якщо він мушкенум, він повинен дати їй 1/3 міни срібла.

[§ 141] Якщо дружина, живучи в домі свого чоловіка, вирішить покинути його, стане марнотратною, почне розоряти свій дім, ганьбити свого чоловіка, її слід викрити; якщо чоловік її захоче відриннути її, він може відриннути її [і] не повинен давати їй на дорогу нічого як її розвідну плату. Якщо її чоловік не захоче відриннути її, чоловік її може взяти іншу [дружину]; ця жінка повинна жити в домі свого чоловіка як рабиня.

[§ 142] Якщо жінка зненавидить свого чоловіка і скаже йому: «Не доторкайся до мене», то треба розслідувати її справу, чи не має вона пороку. Якщо вона добродісна і непорочна, а її чоловік ходить з дому і дуже ганьбить її, ця жінка невинна; вона може взяти свій посаг і повернутися в дім свого батька.

[§ 143] Якщо вона не добродісна, ходить з дому, розоряє свій дім, ганьбить свого чоловіка, цю жінку слід кинути в воду.

[§ 144] Якщо чоловік візьме [заміж] безплідну жінку, ця жінка дасть своєму чоловікові рабиню і дасть [таким чином] мати синів¹⁸⁷, а цей чоловік захоче взяти собі наложницю¹⁸⁸, цього не слід дозволяти йому, він не може взяти наложницю.

[§ 145] Якщо чоловік візьме безплідну жінку, вона не дасть йому дітей, [і] він захоче взяти собі наложницю, цей чоловік може взяти собі наложницю [і] ввести її в свій дім; цю наложницю не слід прирівнювати до дружини.

[§ 146] Якщо чоловік візьме собі безплідну жінку, вона дасть своєму чоловікові рабиню, і ця рабиня народить дітей, а потім вона стане рівняти себе до своєї господині, бо вона родила дітей, її хазяйка не може віддати її за срібло; вона може накласти на неї знак рабства і залічити її до рабинь.

[§ 147] Якщо вона не родила дітей, її хазяйка може віддати її за срібло.

[§ 148] Якщо чоловік візьме дружину, вона захворіє на проказу [?], [і] він захоче взяти собі іншу, він може взяти, [але] не повинен покидати дружину, яка захворіла на проказу; вона може жити в домі, який він збудує, і він повинен утримувати її, поки вона жива.

[§ 149] Якщо ця жінка не погодиться жити в домі свого чоловіка, — він повинен повернути її посаг, принесений нею з дому її батька; вона може піти.

[§ 150] Якщо чоловік подарує своїй дружині поле, сад, дім або [рухому] майно і видасть їй документ з печаткою, то після смерті її чоловіка її діти не можуть вимагати від неї нічого по суду; мати може віддати свою спадщину своєму улюбленому синові: брату вона не повинна віддавати.

¹⁸⁷ Тобто надала йому свою заступницю — рабиню, діти якої вважалися її власними.

¹⁸⁸ Акк. «шугетум», друга (нерівноправна з першою) дружина.

[§ 151] Якщо жінка, живучи в домі чоловіка, договором зобов'язе свого чоловіка, щоб позикодавець її чоловіка не затримував її¹⁸⁹, і примусить його видати їй документ [відносно цього], то, якщо цей чоловік мав на собі борг до взяття [заміж] цієї жінки, його позикодавці не можуть затримувати його дружину. Так само, якщо ця жінка мала на собі борг до того, як вона вступила в дім чоловіка, її позикодавці не можуть затримати її чоловіка.

[§ 152] Якщо у них утвориться борг після того, як ця жінка вступить в дім чоловіка, вони разом відповідають перед тамкаром.

[§ 153] Якщо дружина дасть умертвити свого чоловіка заради іншого чоловіка, цю жінку слід посадити на кіл.

[§ 154] Якщо чоловік пізнає свою дочку, цього чоловіка слід вигнати з общини.

[§ 155] Якщо чоловік висватає молоду своєму синові¹⁹⁰, його син пізнає її, а потім його самого застануть в її лоні, слід його зв'язати і кинути в воду.

[§ 156] Якщо чоловік висватає наречену своєму синові і його син не пізнає її, а він сам ляже в її лоно, він повинен відважити їй 1/2 міни срібла і повернути їй все принесене нею з дому її батька; її може взяти [заміж] любий нею чоловік¹⁹¹.

[§ 157] Якщо чоловік після [смерті] свого батька ляже в обійми своєї матері, слід спалити їх обох.

[§ 158] Якщо чоловіка після [смерті] його батька застануть у лоні його мачухи, яка родила дітей, то цього чоловіка слід відкинути від дому його батька¹⁹².

¹⁸⁹ Тобто не візьме під заклад боргу (див. ст. 115 наст.).

¹⁹⁰ Отже, «авілум» сам призначає дружину своїм синам, як носій патріархальної влади над членами сім'ї. З тієї ж причини невістка не несе відповідальності (інакше вона відповідала б за ст. 129).

¹⁹¹ Мається на увазі, безперечно, не згвалтування (таке було б обговорено спеціально, порівн. ст. 130), а добровільне співжиття.

¹⁹² Своєрідна логіка розподілу покарань у ст. 154–158, мабуть, така: кровозмішення карається з ритуальних міркувань (аккадці, як і більшість людей архаїки, вважали, що будь-який сексуальний акт може і повинен резонувати в навколишньому світі, відбиваючись на його родючості та відтворюваності всіх його елементів. Саме ефект такого резонансу використовувався в обряді «священного шлюбу». Відповідно, кровозмішення загрожує обуренням, порушенням, а то й розривом – у разі інцесту рідної матері із сином, швидше всього, закріпощуванням – «силових ліній» родючості). З іншого боку, караються замах на жінку, яка є чужою власністю. У результаті батько, як власник дочки, за зв'язок із нею карається суттєво слабше, ніж син – за зв'язок із матір'ю (власністю його покійного батька), і так само, як син – за зв'язок із мачухою (замах на власність покійного батька, не пов'язаний, однак, із ритуальними небезпеками). Склад злочину ст. 55 є зазіханням на власність сина і карається відповідно; а оскільки у ст. 156 реальною власністю сина наречена ще не стала, підстав застосовувати таке покарання немає. Як бачимо, Хаммурапі (або звичайове право, яким він міг у даному випадку керуватися) скрупульозно зважував тяжкість злочину з огляду на всі чинники.

[§ 159] Якщо чоловік принесе шлюбний дар¹⁹³ в дім свого тестя, віддасть викупну плату, [але] зверне очі на іншу жінку [і] скаже своєму тестеві: «Я не візьму твоєї дочки», батько дівчини може забрати все принесене йому.

[§ 160] Якщо чоловік принесе в дім свого тестя шлюбний дар і віддасть викупну плату, а потім батько дівчини скаже: «Я не віддам тобі моєї дочки», він повинен повернути в подвійному розмірі все, принесене йому.

[§ 161] Якщо чоловік принесе в дім свого тестя шлюбний дар; віддасть викупну плату, [а потім] рівний йому за станом дасть тестю більший шлюбний дар, і тесть скаже хазяїнові жінки¹⁹⁴: «Ти не візьмеш моєї дочки», він повинен повернути все принесене йому в подвійному розмірі; а його жінку той рівний йому за станом не може взяти заміж.

[§ 162] Якщо чоловік візьме дружину, вона родить йому дітей, [а потім ця] жінка умре [буквально: піде до своєї долі], – її батько не може позиватися за її посаг – він належить [тільки] її дітям.

[§ 163] Якщо чоловік візьме дружину, ця жінка не дасть йому дітей і помре, то, коли його тесть поверне йому викупну плату, принесену цим чоловіком в дім свого тестя, її чоловік не може позиватися за посаг цієї жінки – її посаг належить тільки домові її батька.

[§ 164] Якщо тесть не поверне йому викупної плати, він повинен, відрахувавши з її посагу всю викупну плату, повернути її посаг в дім її батька¹⁹⁵.

[§ 165] Якщо чоловік подарує своєму синові, приємному в його очах, поле, сад або дім і видасть йому документ з печаткою, а потім батько умре, коли брати почнуть ділитися, він [улюблений син] повинен взяти подарунок, даний йому батьком, і, крім того, вони повинні поділити між собою майно в домі їх батька нарівно.

[§ 166] Якщо чоловік візьме жінок для синів, яких він має, [а] для свого молодшого сина жінки не візьме, а потім батько умре, коли брати почнуть ділитися, з майна дому їх батька вони повинні встановити молодшому братові, який не взяв жінки, крім його частини, срібло на викупну плату і дати йому взяти жінку.

[§ 167] Якщо чоловік візьме дружину і вона родить йому дітей, [а потім] ця жінка умре, після [смерті] її він візьме собі іншу жінку і вона теж родить дітей, а потім батько умре, діти не повинні ділитися по матерях, вони повинні взяти посаг своїх матерів і поділити майно в домі їх батька нарівно.

¹⁹³ Сума, яка передує «викупу» і менша ніж він; наречений вносив її при змові з батьком нареченої.

¹⁹⁴ Тобто тому, кому була обіцяна дружина.

¹⁹⁵ Зі статті видно, що посаг перевищував викуп, тобто шлюб не був шлюбом-купівлею, типовим для багатьох східних народів, а був звичайним шлюбом з посагом. Сам викуп, таким чином, мав суто символічний сенс.

[§ 168] Якщо чоловік вирішить вигнати свого сина [і] скаже суддям: «Я вижену мого сина», судді повинні розслідувати його справу; якщо син не вчинив тяжкого гріха, [достатнього] для того, щоб відриннути його від спадщини, батько не може позбавити свого сина спадщини.

[§ 169] Якщо він вчинив проти батька тяжкий гріх, [достатній] для того, щоб відриннути його від спадщини, вони повинні на перший раз простити його; а якщо він учинив тяжкий гріх вдруге, батько може позбавити свого сина спадщини.

[§ 170] Якщо чоловікові його дружина родить дітей і його рабіню [теж] родить дітей, [і] батько за життя скаже дітям, народженим йому рабинею: «Мої діти», прирівняє їх до дітей дружини, а потім батько умре, діти дружини і діти рабині повинні ділити між собою майно в домі їх батька нарівно; син дружини під час поділу повинен вибрати і взяти [свою частину першим].

[§ 171] А якщо батько за життя не скаже дітям, народженим йому рабинею: «Мої діти», а потім батько умре, діти рабині не можуть ділити з дітьми дружини майно в домі їх батька. Рабіню та її дітей слід відпустити на волю, діти дружини не можуть вчиняти позов на дітей рабині про те, щоб [повернути їх в] рабство. Дружина повинна одержати свій посаг і подарунок [вдовину частину], який їй дав і відписав за документом її чоловік, жити в домі свого чоловіка і користуватися [всім цим], поки жива; вона не може віддавати [це] за срібло; що лишиться після неї, належить тільки її дітям.

[§ 172] Якщо її чоловік не дав їй подарунка [вдової частини], то треба повернути їй весь її посаг, і вона повинна одержати з майна дому свого чоловіка частину, що дорівнює частині одного спадкоємця. Якщо її діти почнуть утискувати її, щоб вигнати її з дому її чоловіка, то судді повинні розслідувати її справу і покарати дітей, [а] ця жінка не повинна покидати дім свого чоловіка. Якщо ця жінка вирішить покинути його, то вона повинна залишити своїм дітям подарунок [вдовину частину], даний її чоловіком, [а собі] взяти посаг свого батьківського дому, і її може взятилюбимий нею чоловік.

[§ 173] Якщо [там], куди ця жінка вийде заміж, вона родить дітей своєму другому чоловікові, а потім ця жінка умре, то її посаг діти від першого і другого чоловіка повинні поділити між собою.

[§ 174] Якщо вона не родить дітей своєму другому чоловікові, то її посаг повинні одержати тільки діти її [першого] чоловіка.

[§ 175] Якщо раб палацу або раб мушкенума візьме заміж дочку чоловіка [і] вона родить дітей, [то] хазяїн раба не може вчиняти позов на дітей дочки чоловіка¹⁹⁶ про те, щоб [повернути] їх в рабство¹⁹⁷.

¹⁹⁶ Цікаво, що на відміну від заміжжя за вільним, жінка, що вийшла за раба, в очах закону залишається не «дружиною (раба)», а «дочкою авілума».

[§ 176] А якщо раб палацу або раб мушкенума візьме заміж дочку чоловіка і вона, коли він брав її заміж, увійшла в дім раба палацу або раба мушкенума з посагом з дому свого батька, [і] після того, як вони оселилися разом, вони створили дім і придбали майно, а потім раб палацу або раб мушкенума умре, [то] дочка чоловіка повинна одержати свій посаг, а все, що чоловік її і вона сама придбали відтоді, як оселились разом, слід поділити на дві частини: половину повинен взяти хазяїн раба, другу – дочка чоловіка для своїх дітей¹⁹⁸.

Якщо у дочки чоловіка не було посагу, – все, що її чоловік і вона сама придбали відтоді, як оселились разом, слід поділити на дві частини: половину одержує хазяїн раба, другу – дочка чоловіка для своїх дітей.

[§ 177] Якщо вдова, яка має малолітніх дітей, вирішить увійти в дім іншого, вона не може увійти без [дозволу] суддів. Коли вона входить в дім іншого, судді повинні розслідувати справи дому її першого чоловіка, передати дім її першого чоловіка в завідування її другому чоловікові і цій жінці і взяти з них документ. Вони повинні берегти дім, виховувати малолітніх дітей, не можуть віддавати речей з дому за срібло. Покупец, який купив речі дітей вдови, втрачає своє срібло: майно слід повернути його хазяям.

[§ 178] Якщо жриці ентум, надитум або зікрум¹⁹⁹, якій батько дав посаг [і] написав документ, він не напише в складеному ним документі, що вона може віддати свою спадщину, куди захоче, не надасть їй права вільно розпоряджатися, а потім батько її умре, її брати дістають її поле і сад і повинні давати їй відповідно до розміру її частини хліб, олію і вовну і [цим] забезпечувати її. Якщо її брати не даватимуть їй відповідно до розміру її частини хліб, олію і вовну і [цим] забезпечувати її, вона може передати своє поле і сад підходящому для неї землеробові, і її землероб повинен утримувати її. Вона може користуватися полем, садом і всім, даним їй її батьком, поки жива, [але] не може ні віддавати за срібло, ні сплачувати борги іншому; її спадщина належить тільки її братам.

[§ 179] Якщо жриці ентум, надитум або зікрум, якій її батько дав посаг і написав документ з печаткою, він напише в укладеному ним документі, що вона може віддати свою спадщину [?], куди захоче, надасть

¹⁹⁷ Невідомо, чи йдеться про привілей рабів царя і мушкенумів, чи аналогічними правами могли користуватися і раби авілумів, і ЗХ просто не згадують це як частину звичайного права.

¹⁹⁸ Зі ст. 175–176 видно, що державні раби та раби мушкенумів не тільки мали право мати сім'ю, яка включала осіб будь-якого стану, але й могли мати свої господарства – «будинки» з певною рухомістю (можливо, цим привілеєм раб наділявся лише завдяки шлюбу із вільною). Очевидно, ці «будинки» або виділялися рабам господарями, або купувалися рабом на власні кошти як приватною особою. Мабуть, такий «будинок» за життя раба вважався невід'ємним придатком його самого як власності пана (принаймні, можливі конфлікти з приводу приналежності такого «будинку» ЗХ ігнорують), а після смерті раба відходив у безпосереднє розпорядження пана.

¹⁹⁹ Дослівно: «жінка-чоловік». Категорія жриць – трібад?

їй право вільно розпоряджатися, а потім батько її умре, вона може віддати свою спадщину, куди захоче; її брати не можуть [нічого] вимагати від неї.

[§ 180] Якщо батько не дав своїй дочці, жриці надитум або зікрум, яка живе в обителі, посагу, а потім батько її умре, вона дістає з майна в домі її батька частину, яка дорівнює частині одного спадкоємця, і користується нею, поки жива, її спадщина [?] належить тільки її братам.

[§ 181] Якщо батько присвятить [дочку] богові як надитум, кадїштум або кульмашітум²⁰⁰ і не дасть їй посагу, а потім батько її умре, вона повинна відділити з майна в домі батька 1/3 своєї спадкової частини і користуватися нею, поки жива; її спадщина належить тільки її братам.

[§ 182] Якщо батько не дасть посагу своїй дочці – надитум бога Мардука Вавилонського, не напише їй документа з печаткою, а потім батько її умре, вона повинна відділити у своїх братів і одержати з майна в домі батька 1/3 своєї спадкової частини; повинності їй не треба нести; свою спадщину надитум бога Мардука може віддати, куди захоче.

[§ 183] Якщо батько дасть своїй дочці, яка побувала наложницею-шугетум²⁰¹, посаг, віддасть її заміж і напише їй документ з печаткою, а потім її батько умре, вона не має своєї частини в майні в домі її батька.

[§ 184] Якщо батько не дасть своїй дочці від наложниці посагу і не віддасть її заміж, а потім батько її умре, її брати повинні дати їй посаг, відповідно до можливостей батьківського дому, і віддати її заміж.

[§ 185]²⁰² Якщо чоловік усиновив малолітнього, який був у недбалості і виростив його, то цього вихованця не можна вимагати назад за позовом.

[§ 186] Якщо чоловік усиновить малолітнього, і коли його вже приймуть, він знайде свого батька і свою матір²⁰³, цей вихованець може повернутись у дім його рідного батька.

[§ 187] Прийомного сина євнуха [?], що служить в палаці, і сина зікрум не можна вимагати назад.

[§ 188] Якщо ремісник візьме малолітнього [?] вихованця і навчить його свого ремесла, його не можна вимагати назад.

[§ 189] Якщо він не навчить його свого ремесла, цей вихованець може повернутися в дім свого [рідного] батька.

[§ 190] Якщо чоловік усиновить малолітнього, виростить його, але не залічить його до своїх дітей, цей вихованець може повернутися в дім свого рідного батька.

²⁰⁰ Кадїштум і кульмашітум – категорії жриць – храмових блудниць.

²⁰¹ Дослівно: «свою доньку – шугетум». Ймовірно, шугетум могла ще вступити у повноправний шлюб.

²⁰² Закони про усиновлення проводять принцип дотримання єдності сім'ї, коли повернення усиновленого до рідних батьків гранично утруднений.

²⁰³ Тобто під час усиновлення він не знав своїх рідних батьків, чим ця ситуація і відрізняється від ситуації ст. 185.

[§ 191] Якщо чоловік виростить усиновленого ним малолітнього, [але] створить свій дім і потім матиме дітей і вирішить вигнати усиновленого, цей син не повинен піти з порожніми руками; названий батько повинен видати йому з свого рухомого майна $\frac{1}{3}$ його спадкової частини, [і лише тоді] він піде; з поля, саду і дому він може не давати йому нічого.

[§ 192] Якщо [прийомний?] син євнуха або зікрум скаже своєму названому батькові або названій матері: «Ти не батько мені» [або] «Ти не мати мені», йому слід відрізати язик²⁰⁴.

[§ 193] Якщо [прийомний?] син євнуха або син зікрум дізнається про дім свого [рідного] батька і зненавидить свого названого батька або матір і іде в дім свого батька, йому слід вирвати око.

[§ 194] Якщо чоловік віддасть свою дитину до мамки і ця дитина умре в руках мамки, [а] мамка без відома її батька та її матері підмінить її іншою дитиною, її слід викрити, і за те, що вона без згоди її батька та її матері підмінила її іншою дитиною, слід відрізати їй груди.

[§ 195]²⁰⁵ Якщо син ударить свого батька, йому слід відрубати руку.

[§ 196] Якщо чоловік виколов око сина чоловіка, слід виколоти його око.

[§ 197] Якщо він зламав кістку [сина?] чоловіка, слід зламати його кістку.

[§ 198] Якщо він виколов око мушкенума або зламав кістку мушкенума, він повинен відважити 1 міну срібла.

[§ 199] Якщо він виколов око раба чоловіка або зламав кістку раба чоловіка, він повинен заплатити половину його купівельної ціни.

[§ 200] Якщо чоловік вибив зуб рівного собі, слід вибити його зуб²⁰⁶.

[§ 201] Якщо він вибв зуб у мушкенума, він повинен відважити $\frac{1}{3}$ міни срібла.

[§ 202] Якщо чоловік ударить по щоці вищого [за становищем], ніж він сам, слід на зборах [публічно] ударити його 60 раз батогом з волової шкіри.

[§ 203] Якщо син чоловіка ударить по щоці рівного собі сина чоловіка, він повинен відважити 1 міну срібла.

[§ 204] Якщо мушкенум ударить по щоці мушкенума, він повинен відважити 10 сиклів срібла.

[§ 205] Якщо раб чоловіка ударить по щоці сина чоловіка, слід відрізати йому вухо.

²⁰⁴ Ст. 192, 194, 218, 226 та 253 проводять принцип членошкідницьких «символічних» покарань (складна модифікація таліону), коли відсіканню піддається частина тіла, яка «провинилася».

²⁰⁵ Ст. 195–214 стосуються навмисних та ненавмисних тілесних ушкоджень.

²⁰⁶ Ст. 196 і 200 аналогічні добре відомій давньоєврейській формулі таліонного права: «око за око, зуб за зуб».

[§ 206] Якщо чоловік ударить чоловіка в бійці, заподіє йому ушкодження, цей чоловік повинен поклястися: «Я ударив його ненавмисно» і оплатити лікаря.

[§ 207] Якщо потерпілий умре від побоїв, то він [тобто той, хто бив] повинен поклястися, і якщо [потерпілий] – син чоловіка, він повинен відважити 1/2 міни срібла.

[§ 208] Якщо [потерпілий] – син мушкенума, він повинен відважити 1/3 міни срібла.

[§ 209] Якщо чоловік ударить дочку чоловіка і вона від того викине плід, він повинен заплатити за її плід 10 сиклів срібла.

[§ 210] Якщо ця жінка умре, слід убити його дочку²⁰⁷.

[§ 211] Якщо він ударить дочку мушкенума і вона від того викине плід, він повинен відважити 5 сиклів срібла.

[§ 212] Якщо ця жінка умре, він повинен відважити 1/2 міни срібла.

[§ 213] Якщо він ударить рабіню чоловіка і вона від того викине плід, він повинен відважити 2 сиклі срібла.

[§ 214] Якщо ця рабіня умре, він повинен відважити 1/3 міни срібла.

[§ 215]²⁰⁸ Якщо лікар зробить чоловікові тяжкий надріз бронзовим ножем і вилікує [цього] чоловіка або зніме більмо [?] у чоловіка бронзовим ножем і вилікує око чоловіка, він повинен одержати 10 сиклів срібла.

[§ 216] Якщо [хворий] – мушкенум, він повинен одержати 5 сиклів срібла.

[§ 217] Якщо [хворий] – раб чоловіка, хазяїн раба повинен віддати лікареві 2 сиклі срібла.

[§ 218] Якщо лікар зробить чоловікові тяжкий надріз бронзовим ножем, заподіє смерть [цьому] чоловікові або зніме більмо [?] у чоловіка бронзовим ножем і виколе око чоловіка, йому слід відрубати кисть руки.

[§ 219] Якщо лікар зробить тяжкий надріз бронзовим ножем рабу мушкенума, заподіє йому смерть, він повинен віддати раба за раба.

[§ 220] Якщо він зніме бронзовим ножем більмо [?] і виколе його око, він повинен відважити сріблом половину його купівельної ціни.

[§ 221] Якщо лікар виправить чоловікові зламану кістку або вилікує болючу пухлину [?], [хворий] повинен відважити лікареві 5 сиклів срібла.

[§ 222] Якщо [хворий] – син мушкенума, то слід відважити 3 сиклі срібла.

²⁰⁷ Ст. 210, 230 свідчать, що діти розглядалися насамперед як власність (а ще точніше – як частина) батька і в цій якості підлягали в рамках таліону знищенню як помсти за смерть чужих дітей (за моделлю «частина тіла за частину тіла», порівн. ст. 196, 200).

²⁰⁸ Ст. 215–225 присвячені лікарським операціям, їх тарифікації і покаранням за лікарську помилку. До цього розділу законів вони включені за асоціацією: в цілому розділ присвячений членошкідництву, а лікарська помилка еквівалентна членоушкодженню сама по собі.

[§ 223] Якщо [хворий] – раб чоловіка, хазяїн раба повинен відважити лікареві 2 сиклі срібла.

[§ 224] Якщо лікар волів або овець зробить тяжкий надріз волу чи вівці, вилікує [тварину], хазяїн вола або вівці повинен дати як його плату 1/6 сикля срібла.

[§ 225] Якщо він зробить тяжкий надріз волу чи вівці, заподіє смерть [тварині], він повинен віддати хазяїнові вола або; вівці 1/4 [або: 1/5] купівельної ціни.

[§ 226]²⁰⁹ Якщо цирульник без [дозволу] хазяїна раба побриє [?] [або накладе] знак непродажного [?] раба, цьому цирульникові слід відрубати кисть руки.

[§ 227] Якщо чоловік одурить цирульника [і] він збриє [? або накладе] знак непродажного раба, цього чоловіка слід убити і повісити біля воріт; цирульник повинен поклястися: «Я збрив [або: наклав] знак ненавмисно», і бути вільним [від відповідальності].

[§ 228] Якщо будівник збудує чоловікові дім і завершить його, він [домохазяїн] повинен дати йому подарунок – 2 сиклі срібла за кожний сар [площі] дому.

[§ 229] Якщо будівник збудує чоловікові дім і зробить свою роботу не міцно, так, що збудований ним дім завалиться і заподіє смерть домохазяїну, цього будівника слід убити.

[§ 230] Якщо він заподіє смерть синові домохазяїна, слід убити сина будівника.

[§ 231] Якщо він заподіє смерть рабу домохазяїна, він повинен віддати домохазяїну раба за раба.

[§ 232] Якщо він погубить майно, він повинен повернути все погублене ним; а за те, що збудував дім неміцно, так, що він завалився, повинен відбудувати цей дім своїм коштом.

[§ 233] Якщо будівник, будуючи чоловікові дім, не укріпить свою роботу, так, що стіна завалиться, він повинен укріпити стіну за своє срібло.

[§ 234] Якщо корабельник збудує чоловікові судно [місткістю] в 60 гур, він [хазяїн судна] повинен дати йому подарунок – 2 сиклі срібла.

[§ 235] Якщо корабельник, будуючи чоловікові судно, зробить свою роботу ненадійно, так, що судно почне текти [?], матиме бреш у тому ж році, корабельник повинен зламати це судно, зробити міцне своїм коштом і віддати міцне судно хазяїнові судна.

[§ 236] Якщо чоловік віддасть своє судно внайми корабельникові, а корабельник буде недбайливий і потопить або погубить судно, корабельник повинен повернути судно хазяїнові судна.

²⁰⁹ Ст. 226–282 стосуються операцій з рухомим майном та наймом майна, людей і худоби, а також пов'язаних із цим злочинів.

[§ 237] Якщо чоловік найме корабельника і судно, навантажить його зерном, вовною, олією, фініками чи іншим вантажем, а цей корабельник буде недбайливий і потопить судно або погубить те, що в ньому, корабельник повинен відшкодувати потоплене ним судно і все, що загинуло.

[§ 238] Якщо корабельник потопить судно, але підніме його [з води], то він повинен віддати сріблом половину його купівельної ціни.

[§ 239] Якщо чолов[ік найме] корабельника, він повинен давати йому 6 [гур зерна] на рік.

[§ 240] Якщо судно, яке йде проти течії [тобто під парусами], набіжить на судно, яке йде вниз по ріці [тобто гребне судно], і потопить його, хазяїн судна, чиє судно було потоплене, повинен клятвено показати перед богом все, що загинуло на його судні, і [хазяїн] судна, яке йшло проти течії і потопило судно, яке йшло вниз по ріці, повинен відшкодувати йому судно і все, що загинуло²¹⁰.

[§ 241]²¹¹ Якщо чоловік візьме в заставу вола, він повинен віддати 1/3 міни срібла²¹².

[§ 242] Якщо чоловік найме на рік [скотину], найомна плата за робочого [?] вола 4 гур зерна.

[§ 243] Найомну плату за передню тварину²¹³ – 3 гур зерна він повинен віддати його [або її] хазяїнові.

[§ 244] Якщо чоловік найме вола [або] осла і його умертвить в степу лев, збиток падає тільки на його хазяїна.

[§ 245] Якщо чоловік найме вола і заподіє йому смерть внаслідок недбайливості або побоїв, він повинен хазяїнові вола віддати вола за вола.

[§ 246] Якщо чоловік найме вола і зламає йому ногу або розсіче йому жилу на потилиці, він повинен хазяїнові вола віддати вола за вола.

[§ 247] Якщо хазяїн найме вола і ушкодить йому око, він повинен відважити хазяїнові вола сріблом половину його купівельної ціни.

[§ 248] Якщо чоловік найме вола і зламає йому риг, відріже йому хвіст або ушкодить йому ніздрі [?], він повинен віддати сріблом 1/5 його купівельної ціни.

[§ 249] Якщо чоловік найме вола і його поразить бог так, що він здохне, той, хто найняв його, повинен поклястися богом і бути вільним [від відповідальності].

[§ 250] Якщо бик, ідучи по вулиці, заколе рогами чоловіка і заподіє йому смерть, ця судова справа не веде до позову.

²¹⁰ Судно, що йде за течією, важче втримати, тому паралельної статті про нього немає.

²¹¹ Ст. 241–249, 268–272 торкаються найму худоби.

²¹² Стаття, ймовірно, визначає мінімум, за який можна віддати у заставу вола. Порівн. зі ст. 114.

²¹³ Передня тварина при запряжці цугом витрачає менше сил, ніж задня, яка запряжена безпосередньо в плуг і тому називається «робочою».

[§ 251] Якщо бик чоловіка був битливий, і його квартал вказав йому, що той битливий, але він не закутав йому роги, бика свого не сплутав, і цей бик заколов рогами і вбив сина людини, то той чоловік повинен заплатити 1/2 міни срібла²¹⁴.

[§ 252] [Якщо] [загиблій] – раб чоловіка, він повинен віддати 1/3 міни срібла.

[§ 253]²¹⁵ Якщо чоловік найме чоловіка для завідування своїм полем, доручить зерно, необхідне для господарства, довірить худобу [і] договором зобов'яже його обробляти поле, то, коли цей чоловік украде насіння або корм і це буде знайдено в його руках, слід відрубати йому руку.

[§ 254] Якщо він, привласнивши собі зерно, необхідне для господарства, виснажить худобу, він повинен повернути відповідну кількість [?] зерна, яку він одержав.

[§ 255] Якщо він віддасть худобу чоловіка внайми або вкраде насіння і не виростить хліба на полі, цього чоловіка слід викрити, і він повинен відміряти під час жн[ив] 60 гур зерна за кожен бур поля.

[§ 256] Якщо він неспроможний сплатити те, за що він відповідає, слід розірвати [?] його на цьому полі з допомогою худоби.

[§ 257] Якщо чоловік найме орача [?], він повинен давати йому 8 гур зерна на рік.

[§ 258] Якщо чоловік найме погонича волів, він повинен давати йому 6 гур зерна на рік.

[§ 259] Якщо чоловік украде плуг з оброблюваної землі, то повинен заплатити хазяїнові плуга 5 сиклів срібла.

[§ 260] Якщо він украде плуг-сівалку [?] чи борону, він повинен віддати 3 сиклі срібла.

[§ 261] Якщо чоловік найме пастуха пасти велику або дрібну худобу, він повинен давати йому 8 гур зерна на рік.

[§ 262] Якщо чоловік вола або вівцю... (текст знищений).

[§ 263] Якщо він погубить даного йому [вола] або [вівцю], він повинен віддати хазяїнові вола за [вола] і вівцю за [вівцю].

[§ 264] Якщо [пастух], якому дали [пасти] вели[ку] або дрібн[у худобу], одержить всю заробітну плату і [нею] буде задоволений, [але незважаючи на це] почне зменшувати число великої або дрібної худоби або зменшувати приріст, то він повинен віддати приріст і прибуток відповідно до свого договору.

[§ 265] Якщо пастух, якому дали пасти велику або дрібну худобу, буде нечесний, змінить тавро чи віддасть [худобу] за срібло, його слід викрити, і він повинен повернути украдену ним велику або дрібну худобу хазяїнові в 10-кратному розмірі.

²¹⁴ Звертаємо увагу на роль територіально-общинного підрозділу – кварталу.

²¹⁵ Ст. 253–258, 261–267, 273–274 торкаються найму робітників.

[§ 266] Якщо в загоні станеться епідемія [тобто падіж] чи лев уб'є [тварину], пастух повинен перед богом очистити себе, а хазяїн загону повинен простити падіж у загоні.

[§ 267] Якщо пастух буде недбайливий і допустить, [що станеться] в загоні білокрів'я [?], пастух повинен відшкодувати хазяїнові заподіяні ним в загоні втрати від білокрів'я [?] великою або дрібною худобою.

[§ 268] Якщо чоловік найме вола для молотьби, його найомна плата – 20 ка зерна.

[§ 269] Якщо він найме осла для молотьби, його найомна плата 10 ка зерна.

[§ 270] Якщо він найме козеня [?] для молотьби, його найомна плата 1 ка зерна.

[§ 271] Якщо чоловік найме волів, віз і погонича, він повинен давати 180 ка зерна на день.

[§ 272] Якщо чоловік найме тільки віз, він повинен давати 40 ка зерна на день.

[§ 273] Якщо чоловік найме робітника, він повинен давати йому від початку року до п'ятого місяця 6 шеумів срібла на день. Від шостого місяця до кінця року він повинен давати 5 шеумів срібла на день.

[§ 274] Якщо чоловік найме ремісника, то плату ... 5 шеумів срібла, плату ... 5 [шеумів сріб]ла, плату ... [... шеумів] срібла, [плату каменя]ра – [... шеумів] срібла, [плату ... шеумів] срібла, плату коваля [... шеумів сріб]ла, [плату] тесляра 4 шеума срібла, плату чинбаря [... шеумів срібла], плату суднобудівника [... шеумів срібла], будівника [... шеумів срібла на д]ень він повинен давати.

[§ 275] Якщо чоловік найме [парусне?] судно, він повинен давати на нього 3 шеума срібла на день як плату.

[§ 276] Якщо чоловік найме весельне судно, він повинен давати за нього 2 1/2 шеума срібла на день як плату.

[§ 277] Якщо чоловік найме судно [місткістю] в 60 курру, він повинен давати за нього 1/6 [сикля] срібла на день як плату.

[§ 278] Якщо чоловік купить раба [або] рабиню [і] протягом місяця він захворіє на падучу, покупець може повернути [їх] своєму продавцеві і взяти назад відважене ним срібло.

[§ 279] Якщо чоловік купить раба [або] рабиню [і] на нього буде вчинений [віндикаційний] позов²¹⁶, по позову відповідає тільки його продавець.

[§ 280] Якщо чоловік купить у ворожій країні раба [або] рабиню чоловіка і, коли прийде в [свою] країну, хазяїн раба або рабині пізнає

²¹⁶ З боку третьої особи.

свого раба або рабиню, то, коли ці раб і рабиня – діти країни²¹⁷ [тобто Вавилонії], їх слід відпустити на волю без [винагороди] сріблом.

[§ 281] Якщо вони – діти іншої країни, то покупець повинен назвати перед богом відважене ним срібло, [а] хазяїн раба або рабині може віддати тамкарові відважене ним срібло і звільнити [для себе] свого раба або рабиню.

[§ 282] Якщо раб скаже своєму хазяїнові: «Ти не хазяїн мені», він повинен викрити його як свого раба, і потім його хазяїн може відрізати йому вухо²¹⁸.

[От] справедливі закони, утверджені Хаммурапі, переможним царем, що встановив справжнє благополуччя і добре управління в країні.

Я – Хаммурапі, незрівнянний цар. Я ніколи не нехтував чорноголовими, яких дарував мені Енліль і пасти яких доручив мені Мардук, ніколи не був недбайливим, відшукував для них безпечні місця [проживання], полегшував великі лиха, давав сяяти на них світові. Могутньою зброєю, врученою мені Забабою і Іштар, премудрістю, призначеною мені Еа, могутністю, даною мені Мардуком, я вигнав ворогів на півночі²¹⁹ і на півдні²²⁰.

Я вгамував чвари, дарував країні благоденство, дав людям жити в захищених селищах, не допускав їх до тривоги. Мене покликали великі боги, і от я, – благодійний пастир, жезл якого прямий; мій благодатний покров розпростертий над моїм містом, в моєму лоні я держу людей Шумеру і Аккаду, з допомогою моєї богині-покровительки [та] її братів [?] я правив в мирі, вкривав їд своєю мудрістю.

²¹⁷ Під «країною» мається на увазі, як видно, держава Хаммурапі, під її дітьми – її уродженці. Таким чином, рабство у чужоземній країні зараховується «дітям країни» до заліку рабства у себе вдома!

²¹⁸ Ст. 282 вводить нас у цікаву проблему судових справ рабів, які заперечують законний характер свого поневолення. Як видно зі статті, така заява розбиралася в суді, і, якщо вона була неправдивою, кара за це була максимально суворою (жорсткість покарання, наприклад, смертна кара, означало б разом і зовсім безглузде покарання пана, який позбавляється того самого раба, якого він хотів утримати, звертаючись до суду!). Документи (здебільшого – наступного тисячоліття) добре ілюструють такого роду судові справи, які незмінно закінчуються перемогою пана. Однак не слід на цій підставі робити висновок, як це зазвичай робиться, що суд був значно упереджений проти раба, і тому було неможливо досягти справедливості: у цьому випадку подібні позови просто перестали б подавати (адже доля поверненого пану норовливого раба, безсумнівно, ускладнювалася на довгі роки). Запропонуємо інше пояснення. Безперечно, документ, що фіксує перемогу однієї зі сторін, залишала у себе тільки сторона-переможниця (інший він був просто не потрібен). Тим більше що документ, залишений в себе рабовласником (тобто судові рішення проти раба), мав набагато більше шансів дійти до нас, ніж документ, залишений у себе колишнім рабом (хоча б тому, що він не мав шансу потрапити до сімейного архіву). Мабуть, цим і пояснюється характер документів, які потрапили нам до рук.

²¹⁹ Перш за все царство «Субарту» з центрами в Ашшурі та Шубателлілі.

²²⁰ Перш за все царство Ларса.

Для того щоб сильний не кривдив слабого, щоб з сиротою і вдовою чинили справедливо, у Вавилоні, місті, главу якого піднесли Ану і Енліль, в Е-Сагілі, храмі, основа якого міцна, як небо і земля, щоб судив суд у країні, щоб ухвалювали вирок в країні, щоб з пригнобленим чинили справедливо, я вирізьбив мої дорогоцінні слова на моїй стелі і поставив перед зображенням моїм, царя справедливого.

Я – цар над усіх царів, мої слова чудові, моя могутність не має рівних. За велінням Шамаша, великого судді неба і землі, хай сіяє моя справедливість в країні, по слову Мардука, мого володаря, хай не знайде мій пам'ятник нікого, хто знищив би його в Есагілі, яку я люблю, хай вічно згадується моє ім'я на благо.

Пригноблений, що має тяжбу, нехай прийде до зображення мого, царя справедливого, нехай йому прочитають мою написану стелу, нехай почує мої дорогоцінні слова, нехай моя стела пояснить йому справу, нехай знайде він своє право, нехай дасть своєму серцю зітхнути [вільно] і нехай скаже голосно: «Хаммурапі, мовляв, – володар, який для людей наче батько рідний; він схилявся перед словом Мардука, свого володаря, і здобув для Мардука перемогу на півночі і на півдні, тішив серце Мардука, свого володаря, дарував назавжди благоденство²²¹ людям, а країною правив справедливо». Нехай від усього свого серця він помолиться за мене перед Мардуком, моїм володарем, [і] Царпаніт²²², моєю володаркою, [а бог] – хранитель, богиня – покровителька [і] боги, що входять в Есагілу і каміння Есагіли хай щодня схвалюють його помисли перед Мардуком, моїм володарем, і Царпаніт, моєю володаркою.

В часах прийдешніх, нехай цар, який буде в країні, повіки додержує справедливих слів, написаних на моїй стелі, нехай не змінить він суду країни, як судив його я, вироків країни, як ухвалював їх я, нехай не зруйнує мого пам'ятника.

Коли цей чоловік, будучи благорозумним, може справедливо правити своєю країною, то нехай він шанує слова, написані мною на моїй стелі. Ця стела нехай вкаже йому хід управління, суд країни, що судив я, вирок країни, що ухвалив я, і нехай справедливо править він чорноголовими, нехай судить їх суд, нехай ухвалює їх вирок, нехай винищить в країні своїй беззаконних і злих, нехай дасть благоденство своїм людям.

Я – Хаммурапі, цар справедливий, якому Шамаш дарував постанови права. Мої слова чудові, мої діла незрівнянні, тільки для безумного – пусті, а для мудрого сяють на славу.

Коли цей чоловік шануватиме мої слова, написані на моїй стелі, не скасує мого законодавства, не перекрутить моїх слів, не замінить мого

²²¹ Дослівно «добру плоть».

²²² Богиня – дружина Мардука.

пам'ятника, цей чоловік – як я, справедливий цар. Нехай подовжить йому Шамаш жезл, нехай пасе він людей своїх справедливо.

А коли цей чоловік не шануватиме моїх слів, написаних на моїй стелі, забуде моє прокляття, не побоїться прокляття богів, скасує суд, що я судив, перекрутить мої слова, змінить мій пам'ятник, зіскребе моє написане ім'я і впише своє, [або] з страху перед цими прокляттями примусить іншого, то – чи буде це цар або володар, чи правитель, чи якийсь чоловік, що має ім'я, – нехай великий Ану, батько богів, який назвав роки мого правління, позбавить його царського блиску, зламає його жезл, прокляне його долю.

Хай Енліль, володар, який вирішує долю, веління якого нерушимі, який звеличує мою царственість, розпалить проти нього в його домі нескінченні смуту, заколоти, що приведуть його до загибелі, дасть йому на долю жалюгідне правління, короткі дні, голодні роки, безпросвітну тьму, наглу смерть, проголосить своїм могутнім словом погибель його міста, розсіяння його людей, поневолення його царства, небуття його імені і його пам'яті в країні.

Хай Нінліль²²³, велика мати, слово якої шанують в Екурі, княгиня, ласкава заступниця моїх помислів, поверне на зле його справу в місці суду і вироку перед Енлілем, вложить вона в уста царя Енліля спустошення його країни, загибель його людей, виливання його життя подібно до води.

Хай Еа, великий князь, що споконвіку вирішує людську долю, мудрець серед богів, всевідаючий, що продовжує дні мого життя, відніме у нього розум і мудрість, ввергне його в забуття, заткне його ріки при верхів'ї, нехай не виростить в його країні хліба – життя людей.

Хай Шамаш, великий суддя неба і землі, що управляє живими істотами, володар, моя надія, зруйнує його царство, нехай не судить його справи, нехай заплутає шлях його, нехай похитне його військо, нехай пошле йому при його жертвовному ворожінні лихе провіщення, що будуть знищені корені його царства і загине його країна, нехай вразить його незабаром лихе слово Шамаша, нехай викоренить він його нагорі з живих, а внизу, в пеклі, нехай мучиться його дух від спраги.

Хай Сін, володар неба, бог, який створив мене, блиск якого сяє серед богів, відніме у нього тіару і царський престол, нехай призведе його до тяжкого гріха, нехай покладе на нього тяжку кару, яка не зійде з його тіла, нехай скінчить він дні і місяці і роки свого правління в зітханні і сльозах, нехай зробить йому важким тягар царського звання, нехай пошле йому на долю життя, подібне смерті.

Хай Адад, володар родючості, зрошувач неба і землі, мій помічник, відніме у нього дощ на небі і водопілля при верхів'ї [рік], нехай погубить

²²³ Божество-мати, дружина Енліля.

країну його голодом і нуждою, нехай закричить гнівно над його містом, нехай перетворить країну його в руїну потопу.

Хай Забаба, великий войовник, перший син Екура, який виступає праворуч мене, розіб'є його зброю на полі битви, нехай оберне йому день в ніч, нехай направить на нього його ворога.

Хай Іштар, володарка війни і битви, яка відкриває [шлях] моїй зброї, моя ласкава богиня-хранителька, яка любить моє правління, прокляне в своєму розлюченому серці, в своєму великому гніві його царство, нехай оберне його добрі діла в злі, нехай розіб'є його зброю на полі війни і битви, нехай пошле йому смуту і повстання, нехай повергне його воїнів, нехай напоїть землю їх кров'ю, нехай накидає трупи воїнів його купами серед степу, нехай не помилує його війська, нехай віддасть його самого в руки його ворога, нехай одведе в кайданах в країну його ворога.

Хай Нергал, сильний серед богів, нездоланний боєць, що посиляє мені перемогу в своїй великій могутності, спалить його людей, як лютый огонь в очереті, нехай розітне його своєю могутньою зброєю, нехай розтрощить його суглоби, як глиняну статую.

Хай Нінту, висока княгиня країн, мати, що породила мене, відніме його наслідника, нехай не дасть бути його імені, нехай не створить серед людей його сім'ї чоловіка.

Хай Нінкаррак, дочка Ану, що рече мені благо, пошле з Екура на його тіло тяжку хворобу, злого демона, страшну болячку, від яких немає полегшення, суті яких не знає лікар, яких не заспокоїти перев'язкою, які, подібно до смертельного укусу, невігойні, нехай виступають вони з його суглобів доти, поки життя його не згасне.

Великі боги неба і землі, всі ануннаки, бог-хранитель храму, каміння Ебарри, нехай страшним прокляттям проклянуть його самого, його сім'ю, його країну, його воїнів [?], його людей і його військо.

Хай Енліль заперечним реченням своїх уст прокляне його могутніми прокляттями, і нехай вони негайно його вразять²²⁴!

²²⁴ Заклучні вимоги ЗХ (загроза всілякими лихами цареві та країні, які наважилися б хоч у чомусь відступити від ЗХ) унікальні для законодавчих збірників Месопотамії. Вони доводять, що Хаммурапі, чи не єдиний з усіх правителів Месопотамії, щиро вважав, що йому вдалося знайти оптимальний державний порядок «на всі часи», і свідчать про серйозні (проте недовговічні) ідеологічні зрушення у його правління, які уможливили публічне проголошення цієї впевненості як основи державної політики.

Таблиця старовавилонських мір і ваги

1. Міри довжини:

амматум «лікоть» = 49,5 см

гар = 12 амматум = 5,94 м

ашлу «віршовка» = 10 гар = 59,40 м

2. Міри площини

ше'ум = 1/180 сар = 0,19602 м. кв.

гін = 1/60 сар = 0,58806 м. кв.

сар = 1 гар кв. = 35,2836 м. кв.

іку = 100 сар = 3528,36 м. кв.

бур = 18 іку = 6 га 35 а 10,48 м. кв.

3. Міри ємкості

ка (сила) = 0,842 л

куру (гур) = 300 ка = 252,6 л (за іншими даними = 300 л)

4. Міри ваги

ше'ум «зерно» = 46 мг

сікль = 180 ше = 8 г 416 мг

міна = 60 сіклів = 505 г

талант (більтум) = 60 мін = 30 кг 300 г